

IDENTIFICATIE MET EUROPA

Solidariteit, zeggenschap en vertrouwen

-

Master Kunstbeleid- en management
Universiteit van Utrecht

-

Eerste lezer: Dr. Kees Vuyk
Tweede lezer: Drs. Toine Minnaert

-

Merel Boes
Master scriptie
17 juni 2016

I can not accept that the borders of a state are also those of a mind.¹

Kort na de aanslagen in Brussel liet de heer Wilders via Twitter weten dat de grenzen moesten worden gesloten en hij sprak over 'preventieve opsluiting'. Zoals Hamas en extreem-rechts in Israël elkaars stiekeme bondgenoten zijn, zo zijn de terroristen en extreem-rechts, van de PVV tot de FN, elkaars geheime kameraden. Uiteindelijk streven zij allemaal hetzelfde na: het einde van een vrije en open samenleving.²

¹ György Konrád, "A European Ars Poetica," in *The Mind and Body of Europe: A New Narrative* (Brussels: European Commission, 2013), 38.

² Arnon Grunberg, "Terroristen en extreem-rechts streven hetzelfde na," *Volkskrant*, 23 maart 2016.

Inhoudsopgave

Samenvatting	4
Ten eerste...	5
1. Inleiding en probleemstelling	6
2. Europese identiteit: een theoretisch raamwerk	10
2.1 Identiteit en identificatie	10
2.2 Identificatie met de Europese Unie	11
2.3 Europese initiatieven	12
2.4 Identificatieprocessen	13
2.5 Functionele identificatie	14
2.6 Normatieve identificatie	14
2.7 Emotionele identificatie	16
3. Troubles in paradise	18
3.1 Uitdagingen voor Europa	18
3.2 Functionele identificatie: onbekend maakt onbemind	20
3.3 Normatieve identificatie: een aanval op 'onze' waarden	22
3.4 Emotionele identificatie: angst en wantrouwen	24
4. Een recept voor Europa	27
4.1 Van abstract naar concreet	27
4.2 Het nationalisme overstijgen	28
4.3 Functionele identificatie: sociale integratie, kennis, gelijkheid en contact	29
4.4 Normatieve identificatie: een meerstemmige inclusieve arena	31
4.5 Emotionele identificatie: een cultuur van hoop	33
5. Identificatie met de Europese Unie	35
5.1 Functionele, normatieve en emotionele identificatie	35
5.2 Functionele identificatie: solidariteit	36
5.3 Normatieve identificatie: zeggenschap	37
5.4 Emotionele identificatie: vertrouwen	38
5.5 Identificatie met de Europese Unie	39
Reflectie	41
Behandelde auteurs	43
Bronnenlijst	46

Samenvatting

De Europese Unie verkeert in crisis. Verschillende maatschappelijke ontwikkelingen bevragen haar legitimiteit en haar toekomst. Europeanen keren zich in toenemende mate af van het Europese project. Wil het tij keren dan moet actief iets worden ondernomen. Maar wat? Europese identiteit speelt een belangrijke rol in de discussie. Volgens sommigen zou Europese identiteit een anker kunnen zijn waarmee de Europese eenheid in deze onrustige tijden zou kunnen worden bewaakt.

In dit onderzoek wordt gezocht naar mogelijkheden voor het bevorderen van identificatie met de Europese Unie. De hoofdvraag luidt: *Welke pijlers, die naar voren komen uit het huidige theoretische debat over de toekomst van de Europese identiteit, kunnen bijdragen aan de bevordering van identificatie met de Europese Unie?* Het onderzoek richt zich specifiek op identificatieprocessen en niet op het formuleren van dé Europese identiteit. Identiteit wordt in dit onderzoek beschouwt als een uitkomst van een constant proces. Identificatie duidt hier op de zoektocht naar verbindingen en aanknopingspunten op tal van gebieden. Identificatie met de Europese Unie door een Europeaan, is de erkenning van verbindingen met zijn mede Europeanen.

Het WRR rapport 'Identificatie met Nederland' onderscheidt drie vormen van identificatie met een gemeenschap: functionele, normatieve en emotionele identificatie. Functionele identificatie is de erkenning dat je met andere Europeanen een gemeenschappelijk doel hebt, ofwel een bepaald belang. Normatieve identificatie is de erkenning van de Europese wet als belangrijkste norm en de acceptatie dat veranderingen in normen verlopen via een gezamenlijk democratisch proces. Emotionele identificatie is het gevoel van emotionele verbintenis tussen Europeanen. Deze drie door de WRR geformuleerde identificatieprocessen vormen het raamwerk voor het onderzoek naar identificatie mogelijkheden met de Europese Unie.

Een veelvoud aan politieke, economische en sociale factoren bemoeilijken identificatie met Europa. Denk hierbij aan onderwerpen als: de Griekse crisis, toegenomen vluchtelingenstromen, een mogelijke Brexit, nationalisme en de dreiging van Rusland en Islamitisch radicalisme. Uit 'de Eurobarometer 2015' blijkt dat een groot deel van de Europeanen het gevoel heeft dat hun stem niet telt op Europees niveau. Dit gaat gepaard met een toenemend wantrouwen tegen de Europese Unie. Maatschappelijke ontwikkelingen leggen enorme druk op de bestaande verbindingen tussen Europeanen, maar laten op sommige terreinen ook het gebrek aan verbindingen zien. Als gevolg grijpen veel Europeanen terug op meer grijpbare kaders als de natie, religie of etniciteit.

In dit onderzoek worden zowel concrete als abstracte mogelijkheden voor het versterken van de connecties tussen Europeanen aangedragen. Hieruit worden acht pijlers gedestilleerd waarop identificatie met de Europese Unie zou kunnen steunen. Dit zijn condities waardoor de drie identificatieprocessen met de Europese Unie versterkt kunnen worden. Deze acht pijlers zijn: een stip aan de horizon, kennis, gelijkheid, democratie, een toegankelijke publieke arena, veelstemmigheid, hoop en het vieren van verbondenheid. Deze pijlers kunnen worden versterkt door maatregelen van de overheid (zowel op nationaal, als Europees niveau) en bijdragen aan kennis en ontmoeting door opleidingen, organisaties en instituties. Ook publieke figuren en de media kunnen hier in belangrijke mate de verantwoordelijkheid voor nemen. Al deze actoren kunnen echter alleen stimuleren. Het zijn de Europeanen die uiteindelijk open moeten staan voor het aangaan van verbindingen met hun medeburgers. Gezamenlijk zijn zij allen verantwoordelijk voor het onderhouden en constant actualiseren van identificatie met Europa.

Ten eerste...

De uitkomst van een politieke discussie kan nooit de waarheid zijn. Belangen worden afgewogen en er wordt onderhandeld. Daaruit kan op zijn best een gemeenschappelijke richting of een gemeenschappelijk antwoord voort vloeien. Dat is dan de weg die wordt bewandeld tot ook die modderig wordt, of te bochtig blijkt. Voor we het weten zijn we alweer bij de volgende T-splitsing aanbeland. Deze scriptie is geschreven vanuit het idee dat het Europese project, op dit moment misschien met niet heel veel vaart, op een onverharde weg voort hobbelt, maar dat ze nog niet voor een eliminerende keuze staat. Dit onderzoek gaat niet over *of* we ons moeten identificeren met Europa en *of* de Europese Unie moet blijven bestaan. Dit onderzoek gaat over *als* de Europese Unie blijft bestaan, *hoe* kunnen we dan verbindingen met haar aangaan.

Omdat de Europese Unie een politiek project is, is zoeken naar mogelijke verbindingen met deze supranationale staat altijd (op zijn minst een beetje) utopisch. Je haalt hiermee als het ware een achterstand in tussen het idee en de daadwerkelijke staat van zijn. Dit alles vanuit de vooronderstelling dat je op de goede weg zit. Ondertussen draait de wereld door. Daarmee loop je ook altijd een beetje achter op de werkelijke situatie omdat het idee nooit gelijk is aan de realiteit. Je bent dus eigenlijk altijd te laat of al te ver op weg. Laat ik dan stellen dat een beetje ideologie in deze tijd niet misplaatst is.

1. Inleiding en probleemstelling

*The only true measure of Europe's succes is the good that lives in the hearts and minds of the citizens.*³

Afgelopen zomer reisde ik drie maanden door Noord Amerika. Nog nooit heb ik mij zo Europeaan gevoeld als tijdens die reis. Eerder reisde ik naar China en Zuid-Amerika. Daar voelde ik mij niet Europees, maar westers. Geconfronteerd met Amerika, een westers land buiten Europa, voelde ik voor het eerst wat het verschil was tussen Westers en Europees. Dit riep interessante vragen bij mij op. Wat maakt mij Europees en waarom besef ik thuis niet bewust wat dat inhoudt? De gewaarwording van mijn identiteit als Europeaan is blijkbaar afhankelijk van de situatie en de mensen die ik tegenover mij heb.

Terug in Nederland verloor ik dit bewustzijn al snel weer. Hier voel ik mij voornamelijk een zus, dochter, vriendin, student, misschien soms bewust een vrouw en heel af en toe bewust een Nederlander, als ik met vrienden kijk naar een wedstrijd van het Nederlandse voetbalelftal. Tenminste, zo voelde ik mij, tot de aanslagen in Parijs en Brussel door de terroristische groepering Islamitische Staat (IS). Terwijl ik het nieuws over de aanslagen volgde, be kroop mij opnieuw dat gevoel dat ik ook had in Amerika. Ik ben een Europeaan. Ik was zeker niet de enige die zich die dagen zo voelde. Wij, de Europeanen, waren aangevallen door de slechteriken die *onze* normen en waarden niet erkennen.

De Europese eenheid die naar voren kwam uit de reacties op de aanslagen in Parijs bleek van korte duur. Al snel ontstond onrust in de media en de politiek. De vraag naar wat onze Europese identiteit dan was en of die wel bestond werd opgeworpen. In de Nederlandse kranten verschenen tal van artikelen over dit onderwerp met titels als 'Welke idealen zijn dat?', 'Wie houdt het westen een spiegel voor?', 'Het terechte geloof in de westerse superioriteit', 'Europa met de rug tegen de muur' en 'Het einde van de Europese droom'.⁴ De dagen na de aanslagen in Brussel herhaalde dit tafereel zich.

Veel media schreven dat 'wij' worden aangevallen door 'de ander' en dat 'wij' moeten verdedigen wat 'wij' hebben. 'Wij' moeten grenzen stellen. 'Wij' moeten proberen een eensgezind antwoord te geven op de 'barbarij'. Luuk Slooter schreef in een opiniestuk in het NRC, over een toename in het wij/zij denken in onze maatschappij. De vluchtelingenstromen, de aanslagen en grote ongelijkheid zorgen voor een polarisatie van de samenleving. Deze frictie binnen de gemeenschap maakt het moeilijk een gezamenlijk antwoord te vinden op de vraag wie 'wij' zijn.⁵ Timmermans benadrukt in zijn onlangs uitgebrachte pamflet: 'En zo wordt het vinden van een 'thuis' een schier onmogelijke opdracht. Geen enkele samenleving kan zich het ontbreken van een collectief gedeeld 'thuis' veroorloven. Dat thuis ontstaat op basis van zaken die je deelt, van een collectief bewustzijn. Daar zitten

³ Peter Portabella, "Europe as a Space of Communication," *The Mind and Body of Europe: A New Narrative* (Brussel: European Commission, 2013), 64.

⁴ Ronald van Gessel, "Europa met de rug tegen de muur," *Telegraaf*, 7 december 2015.

Jan Eppink, "Het einde van de Europese droom," *De Volkskrant*, 25 november 2015.

Tinneke Beeckman, "Welke idealen zijn dat?," *NRC*, 21 & 22 november 2015.

Gerry van der List, "Het terechte geloof in de westerse superioriteit," *Elsevier*, 28 november 2015.

Jip Schreibers, "Wie houdt het Westen een Spiegel voor?," *De Volkskrant*, 24 november 2015.

⁵ Luuk Slooter, "Wijk is niet schuldig, jihadisme overstijgt grenzen van banlieues," *NRC*, 24 november 2015.

we dringend om verleggen'.⁶ Tinneke Binnema schrijft in de Volkskrant: 'Het wij-zij denken in de westerse publieke opinie en de media ontwricht onze samenleving en de westerse regeringen hebben te weinig gedaan om dat beeld te nuanceren'.⁷

De aanslagen leken de druppel die de emmer deed overlopen. De druk op de eenheid in de Europese Unie is de afgelopen jaren sterk toegenomen onder andere door de financiële crisis, de toegenomen stromen vluchtelingen, de dreiging van Islamitisch radicalisme en toegenomen nationalisme. De relatief jonge supranationale organisatie verkeert in onstuimig tijden. Er bestaat een angst dat de Europese Unie niet bestand is tegen deze druk. Dit komt naar voren in politieke debatten, de media maar ook in analyses van verschillende belangrijke cultuurfilosofen van deze tijd. De vraag naar Europese identiteit speelt een belangrijke rol in deze discussie.

Het hedendaagse identiteitsvraagstuk is niet een nieuw onderwerp in het politieke en publieke debat. Het thema Europese identiteit staat als sinds 1990 op de agenda van de Europese Commissie. Het Europees burgerschap werd toen ingesteld en er werd een Europees cultuurbeleid geformuleerd. Ook na de afwijzing van de Europese grondwet, via referenda in verschillende Europese landen in 2005, laaide de discussie over Europese identiteit weer hevig op. Net als rondom het Nederlandse referendum over het verdrag met Oekraïne. Deze momenten, waarop het onderwerp opnieuw onder de aandacht kwam, vormen geen eindpunten, maar mijlpalen langs het proces van identiteitsvorming van de Europese Unie. Hedendaagse ontwikkelingen bevragen de richting van dit proces en hebben het vraagstuk opnieuw geactualiseerd en de context veranderd.⁸

Verschiede prominente denkers zoals Francis Fukuyama, Tzvetan Todorov, Dominique Moïsi, Chantal Mouffe, Erica Meijers en Frans Timmermans schrijven hierover. Belangrijke thema's in hun werk zijn de gevolgen van het wij/zij denken, angst, populisme, globalisering, neoliberalisme en de opkomst van het nationalisme en het individualisme. Allen formuleren zij de noodzaak tot het heroverwegen of – formuleren van Europese identiteit. Volgens sommigen zou Europese identiteit een anker kunnen zijn waarmee de Europese eenheid in deze onrustige tijden zou kunnen worden bevorderd of bewaakt. Morten Løkkegaard drukt precies uit waarom een Europees narratief van belang is. 'Like any other union or group of people with a common destiny, the EU needs a narrative, a common story that invest our daily lives as Europeans with a sense of purpose and togetherness. Without that, we'll end up doing what we have been doing to each other for millenia, namely, slaughtering one another every second or third decade.'⁹

Uit 'de Eurobarometer 2015', een onderzoek naar de opinie van de Europeanen, blijkt dat 55% van de Europeanen de Europese Unie niet vertrouwt en dat dit aantal toeneemt. Ook is er een afname te zien in het aantal burgers dat zich Europeaan voelt (-3% in het afgelopen half jaar).¹⁰ Verbinding met de gemeenschap, door haar leden, is van belang voor het voortbestaan van de gemeenschap.¹¹ Identificatie met Europa is daarom veel meer dan alleen loyaliteit met de Europese Unie. Het gaat om het hebben van vertrouwen in de samenleving als geheel. De overheid heeft een belangrijke rol in het scheppen van voorwaarden daartoe. De WRR beschrijft dat 'Identificaties die niet of onvoldoende tot stand komen, kunnen

⁶ Frans Timmermans, *Broederschap. Pleidooi voor verbondenheid* (Amsterdam: Podium, 2015), 36.

⁷ Tinneke Binnema, "Smeed coalitie tussen moslims en het westen," *De Volkskrant*, 18 november 2015.

⁸ Morten Løkkegaard, "The Need for a Narrative," in *The Mind and Body of Europe: A New Narrative* (Brussels: European Commission, 2013), afterwords.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Europese Commissie, *de Eurobarometer 2015*, (Brussel: Europese Commissie, 2015), 8, 32.

¹¹ Benedict Anderson, *Imagined communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Revised Edition* (Londen: Verso, 2006), 5-7.

leiden tot het terugtrekken, actief verzet en soms geweld.¹²

In 'Identificatie met Europa' worden mogelijkheden voor identificatie met de Europese Unie onderzocht. De benadering van de WRR in het rapport 'Identificatie met Nederland' wordt hier overgenomen. Hij pleit voor een meervoudige benadering van identiteit. Hij gaat er hierbij vanuit dat men zich via verschillende wegen aan de hand van verschillende aanknopingspunten kan identificeren. Er wordt in dit onderzoek dus niet gezocht naar een blauwdruk voor dé Europese identiteit. De gehanteerde benadering is meer open en inclusief. Dit onderzoek levert een bijdrage aan de (her-)verbeelding van de Europese gemeenschap tegen de achtergrond van de huidige maatschappelijke ontwikkelingen. De hoofdvraag luidt:

Welke pijlers, die naar voren komen uit het huidige theoretische debat over de toekomst van de Europese identiteit, kunnen bijdragen aan de bevordering van identificatie met de Europese Unie?

Een antwoord op deze hoofdvraag wordt geformuleerd aan de hand van een drietal deelvragen. Dit onderzoek is een theorie-gericht kwalitatief literatuuronderzoek. Het heeft als doel een bijdrage te leveren aan de theorie ontwikkeling op het gebied van Europese identiteit binnen het domein van de Europese unie. Dit onderzoek heeft een pro-Europese insteek. In dit onderzoek wordt niet behandeld of de Europese Unie zou moeten blijven bestaan. Dit is namelijk eerder een politiek vraagstuk. Het onderzoek richt zich op hedendaagse problemen rondom identificatie met de Europese Unie. Wil de gemeenschap blijven bestaan dan is een bepaalde mate van identificatie met deze gemeenschap door haar leden vereist.

Het eerste hoofdstuk is een theoretische verkenning van het idee van Europese identiteit en de verschillende bestaande identificatieprocessen. Het beantwoordt de deelvraag: Welke identificatieprocessen zijn er met betrekking tot de Europese Unie? De belangrijkste begrippen, standpunten en definities, gehanteerd voor dit onderzoek, worden hier uiteen gezet. Theorie van Stuart Hall en Richard Jenkins vormt de basis voor de beschrijving van de structuralistische visie op identiteit die wordt gehanteerd voor dit onderzoek. De verschillende bestaande identificatieprocessen met een gemeenschap worden beschreven aan de hand van het rapport 'Identificatie met Nederland' van de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (de WRR). De drie identificatieprocessen zoals geformuleerd door de WRR worden over genomen voor dit onderzoek naar Europa en dienen als het raamwerk. Deelvraag twee en drie richten zich op de uitdagingen en mogelijkheden voor deze drie identificatieprocessen met betrekking tot de Europese Unie.

In hoofdstuk twee wordt de vraag beantwoord: Welke hedendaagse maatschappelijke ontwikkelingen bemoeilijken identificatie met de Europese Unie? Er wordt beschreven welke hedendaagse uitdagingen de drie identificatieprocessen uit hoofdstuk een bemoeilijken. De onlangs gepubliceerde analyse 'The European Union: Current Challenges and Future Prospects' van Kristin Archick geeft een goed overzicht van algemene uitdagingen waarmee het Europese project de afgelopen jaren te maken heeft.¹³ Samen met data uit 'de Eurobarometer 2015' wordt hiermee onder het kopje 'Uitdagingen voor Europa' een beeld geschetst van de huidige maatschappelijke stand van zaken in de Europese Unie. In de daarop volgende paragrafen van hoofdstuk twee worden de beproevingen voor de drie afzonderlijke

¹² Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid, *Identificatie met Nederland* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007), 33.

¹³ Kristin Archick, "The European Union: Current Challenges and Future Prospects," CRS Report, 15 februari 2015, <https://www.fas.org/sgp/crs/row/R44249.pdf>, 5-13.

identificatieprocessen met de Europese Unie uiteen gezet. De negatieve invloed van de maatschappelijke ontwikkelingen op de specifieke afzonderlijke identificatieprocessen worden beschreven aan de hand van eigentijdse analyses van verschillende cultuurfilosofen en prominente denkers. Belangrijk zijn hierbij de theorieën van Francis Fukuyama, Tzvetan Todorov, Dominique Moïsi, Chantal Mouffe en Frans Timmerman. Het aantal auteurs dat schrijft over Europa is talrijk. Een tijdsafbakening op basis van jaar van publicatie deed deze berg niet slinken. Vandaar dat voor dit onderzoek is gekozen recent werk van een aantal prominente schrijvers te bestuderen. Deze heb ik aangevuld met teksten en analyses van bij mij bekende auteurs, behandeld in ofwel mijn Bachelor (Algemene Cultuurwetenschappen) ofwel mijn master (Kunstbeleid- en management).

Het derde deel van het onderzoek vormt een exposé van de verschillende voorstellen die prominente denkers uit onze tijd doen voor een positieve toekomst van Europese identiteit. Met in achtneming van de in hoofdstuk twee benoemde belemmeringen voor de totstandkoming van identificatie met Europa, wordt hier onderzocht hoe de processen van identificatie met de Europese Unie gestimuleerd en versterkt kunnen worden. Dit hoofdstuk beantwoordt de deelvraag: Hoe zou identificatie met de Europese Unie kunnen worden versterkt? Ook hier kies ik ervoor analyses van een aantal prominente denkers van deze tijd te bestuderen. De auteurs, bestudeerd voor het tweede deel van het onderzoek, komen hier opnieuw aanbod. Omdat ik zoek naar *mogelijkheden* voor identificatie met Europa, laat ik de eurosceptici in dit hoofdstuk buiten beschouwing.

Het laatste hoofdstuk is de conclusie van het onderzoek. Aan de hand van de bevindingen uit voorgaande hoofdstukken wordt hier een achttal pijlers geformuleerd die een (nieuwe) basis kunnen zijn voor positieve identificatie met Europa in het licht van de huidige maatschappelijke veranderingen. Het woord *pijlers* staat hier als het ware voor de fundamenteën waarop identificatie met de Europese Unie zou kunnen steunen.

Het onderzoek wordt afgesloten met een reflectie en een korte uiteenzetting van de behandelde auteurs. In de reflectie worden de beperkingen van dit onderzoek en de mogelijkheden voor een volgend onderzoek uiteengezet. Eveneens worden hier de gevolgen van de pro-Europese insteek van dit onderzoek beschreven. Waar is niet op ingegaan in dit onderzoek en welke invalshoeken zijn achterwege gelaten? Als laatste is achterin dit onderzoek een lijst met beknopte relevante achtergrondinformatie over de belangrijkste aangehaalde auteurs toegevoegd. Vanwege de hoeveelheid aan auteurs die wordt behandeld in dit onderzoek is er voor gekozen deze niet allemaal in de lopende tekst te introduceren.

2. Europese identiteit en identificatieprocessen: een theoretisch raamwerk

We encounter people whose identities and natures are not clear to us. We may no longer even be sure about ourselves. The future may no longer appear as predictable as it seems to have been for earlier generations. Who's who, and what's what, may not always be obvious.¹⁴

Dit hoofdstuk is het theoretisch raamwerk van het onderzoek. Er wordt hier een antwoord geformuleerd op de deelvraag: *welke identificatieprocessen zijn er met betrekking tot de Europese Unie?* Voordat een antwoord kan worden gegeven op deze vraag is het van belang dat verschillende begrippen en voor dit onderzoek gehanteerde standpunten uiteen worden gezet. De bedoeling is dat na het lezen van dit hoofdstuk duidelijk is door welke bril de behandelde materie wordt aanschouwd. De in dit hoofdstuk uiteengezette identificatieprocessen, die zijn overgenomen uit het WRR rapport 'Identificatie met Nederland', vormen het raamwerk voor het onderzoek.

2.1. Identiteit en identificatie

Identiteit en *identificatie* zijn geen eenduidige begrippen. Het denken hierover kent een lange geschiedenis. Het is niet noodzakelijk deze hier volledige uiteen te zetten. Voordat een antwoord kan worden gegeven op de deelvragen is het echter wel van belang deze begrippen en de context waarin ze voor dit onderzoek gebruikt worden te bespreken.

In dit onderzoek wordt *identiteit* beschouwt als de menselijke mogelijkheid om in te delen wie of wat iemand is. Identiteit is een classificatie door menselijke interactie. Hierdoor bestaat identiteit niet buiten de context van menselijke relaties. Identiteit staat niet vast, maar komt tot stand door het aangaan en verbreken van verbindingen. Dit aangaan en verbreken van verbindingen is een constant proces. Wie sluit je in, wie sluit je uit?¹⁵

Deze opvatting over identiteit past binnen de structuralistische traditie van het denken over identiteit. Belangrijke denkers die dit standpunt verdedigen zijn onder anderen Stuart Hall en Richard Jenkins. Zij zetten zich af tegen het essentialistische idee van identiteit, dat uit gaat van identiteit als vaste kern van de mens.¹⁶

Identificatie duidt op het bovengenoemde proces van het aangaan en verbreken van verbindingen. Het is een dynamische zoektocht naar het vinden van aanknopingspunten. Identiteit en identificatie zijn hierdoor inherent aan elkaar. Identiteit is het constante proces van identificatie. De positie van 'de ander' en de verhouding hiertoe oefenen invloed uit op (mogelijke) identificatieprocessen. Hall stelt dat identificatie voornamelijk tot stand komt door het benoemen van verschil.¹⁷ Jenkins stelt echter dat zowel het aanwijzen van verschil als het aanwijzen van

¹⁴ Richard Jenkins, *Social Identity. Third edition* (New York: Routledge, 2008), 31.

¹⁵ European Commission, *The Development of European Identity/Identities: Unfinished Business. A policy Review* (Brussel: European Commission, 2012), 33.

¹⁶ Stuart Hall, "Cultural Identity and Diaspora," in *Colonial Discourse & Postcolonial Theory: A Reader*, ed. Patrick Williams, Laura Chrisman (Londen: Lawrence & Wishart, 1990), 225-226.

Stuart Hall, "Who need 'Identity'?", in *Questions of Cultural Identity*, ed. P. Du Gay, Stuart Hall, 1-17 (Londen: Sage, 1996).

Jenkins, *Social Identity*.

¹⁷ Hall, "Cultural Identity and Diaspora," 229.

overeenkomst belangrijk is bij dit proces.¹⁸ In dit onderzoek wordt deze laatste visie overgenomen. Hierdoor gaat identificatie paradoxaal genoeg over wat verbindt én wat scheidt. Het identiteitsvraagstuk is een zoektocht naar overeenkomst en verschil. Positieve identificatie is het erkennen van het gemeenschappelijke en het aangaan van verbindingen. De belangrijkste vraag die hierbij gesteld wordt is: wat is het eigene en wat is het andere?

Een individu kan op meerdere vlakken met meerdere groepen of personen verbindingen aangaan die elkaar niet hoeven uit te sluiten.¹⁹ Zo kan een individu tegelijkertijd vrouw, moslim, Italiaans en Europees zijn. 'The collectivities to which one orients depend upon context and can be multiple, so it is more accurate to speak of a *mosaic* of situation-specific identity rather than identities being nested one within another. Although few people may have a primary identity as 'European', such an identity can become salient in specific context.'²⁰

2.2. Identificatie met de Europese Unie

Een onderzoek naar Europese identiteit kan niet zonder een verwoording van wat, in deze context, wordt verstaan onder *Europa*. Het onderzoek richt zich op Europese identiteit in relatie tot de Europese Unie. Hierdoor wordt de betekenis van *Europa* enigszins beperkt. Deze beperking dient in het achterhoofd gehouden te worden tijdens het lezen. Ook gaat dit onderzoek specifiek over identificatie van *Europeanen* met de Europese Unie. Onder *Europeanen* wordt hier verstaan: zij die het Europees burgerschap hebben.

Er vanuit gaande dat identiteit een door mensen gecreëerde werkelijkheid is, kan zij alleen bestaan als zij verbeeld wordt door een gemeenschap. Benidict Anderson spreekt over de noodzaak van verbeelding van de gemeenschap door haar leden in zijn boek 'imagined communities'. Hij stelt in verband met bijvoorbeeld de natie: 'It is imagined because the members of even the smallest nation will never know most of their fellow-members, meet them, or even hear of them, yet in the minds of each lives the images of their communion'.²¹ Europese identiteit is de door Europeanen verbeelde verbinding met andere Europeanen, met de Europese Unie.

Het discours over Europa is daardoor als het ware de identiteit. Het discours is het geheel van uitingen over een onderwerp (in dit geval de Europese Unie) dat samen de betekenis bepaalt. Al deze uitingen samen begrenzen, zowel in hun negatieve als positieve expressie, het discours en daarmee de identiteit. Deze uitingen zijn *representaties*. *Representaties* zijn standpunten over de Europese identiteit (in taal, tekst of symbool). Wanneer er wordt gesproken over Europese identiteit houdt dit het discours en daarmee diezelfde identiteit, in leven. Een representatie is een specifieke invulling van Europese identiteit in een bepaalde context. Representaties zijn in deze context tijdelijke belichamingen van een standpunt betreffende identiteit.²² Het is belangrijk om in acht te nemen dat dit onderzoek ook een representatie is en daarmee bijdraagt aan de verbeelding, ofwel het bestaan van de Europese identiteit.

Richard Jenkins schrijft: 'Identifying ourselves, or others, is a matter of meaning, and meaning always involves interaction: agreement and disagreement,

¹⁸ Jenkins, *Social Identity*, 103.

¹⁹ Jenkins, *Social Identity*, 16-18.

²⁰ European Commission, *The Development of European Identity/Identities: Unfinished Business*, summary.

²¹ Anderson, *Imagined communities*, 6.

²² Stuart Hall, "The Question of Cultural Identity," in *Modernity An Introduction to Modern Societies*, ed. Stuart Hall, David Held, Don Hubert, Kenneth Thompson, 596-629 (Hoboken: Wiley-Blackwell, 1996), 611-612.

convention and innovation, communication and negotiation'.²³ Hij en Stuart Hall stellen dat het proces van identificatie is te beschouwen als een voortdurend onderhandelen over posities. Macht, kennis en beschikbare middelen spelen hierbij een belangrijke rol.²⁴ De overheid kan een belangrijke drager zijn van deze macht. Zij heeft zowel toegang tot symbolische middelen, als de macht om via wetgeving te bepalen wie er wel of niet bij de gemeenschap hoort.²⁵

De Europese Unie is een grote gemeenschap bestaande uit de verschillende lidstaten en hun inwoners. De afzonderlijke lidstaten en Europeanen hebben allemaal een eigen identiteit. Al deze identiteiten staan met elkaar in verbinding en oefenen invloed op elkaar uit. Europese identiteit is een geheel van deze veelvoud aan verbindingen. Deze verbindingen, ofwel identiteiten, zijn daardoor sterk van elkaar afhankelijk. Identificatie met de Europese Unie gaat over de erkenning van verbindingen met deze Europese Unie. Het Europese motto 'Eenheid in verscheidenheid' gaat over deze erkenning zonder verlies van de diversiteit aan andere verbindingen, ofwel identificaties van Europeanen op andere gronden. Of zoals Frans Timmermans, Eurocommissaris van de Europese Unie, schrijft: 'De uitdaging is dus naar verbindingen zoeken in het volle besef van onze diversiteit, met respect voor verschillen'.²⁶

2.3. Europese initiatieven

Het is belangrijk om stil te staan bij de initiatieven van de Europese Unie zelf op het gebied van het verstevigen van de Europese identiteit. In 1973 nam de Europese Unie de Verklaring van de Europese identiteit aan. De Europese symbolen werden vervolgens in de jaren negentig ingevoerd. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de Europese vlag, het Europese lied en de dag van Europa. Sinds 1984 kiest het Europese Parlement elk jaar een Europese Hoofdstad. In 1992, bij de ondertekening van het Verdrag van Maastricht, werd voor het eerst begonnen met een gezamenlijk Europees cultuurbeleid. Belangrijkste uitgangspunt van dit beleid was: eenheid in verscheidenheid.²⁷ Na het verdrag van Maastricht volgde een hele rits cultuurprogramma's. Op dit moment zijn we bij het programma 'Creative Europe' aanbeland. Opvallend is dat er in het beleid een verschuiving heeft plaatsgevonden van een focus op sectorale samenwerking tussen landen, naar een focus op de Europese cultuur, dialoog en Europese eenheid naar de buitenwereld. Identiteit en kunst en cultuur worden in het Europese beleid nauw met elkaar verbonden. Als onderdeel van het cultuurbeleid financiert de Europese Unie al jaren actief initiatieven, uitwisselingsprogramma's en onderzoeken die zich richten op het creëren van Europese identiteit of de versterking daarvan. Zo is er bijvoorbeeld het programma 'Europe for Citizens' 2014-2020. Focus bij dit programma ligt op het financieren en stimuleren van een bewustzijn op het gebied van een gezamenlijke geschiedenis en het aanmoedigen van democratische burgerparticipatie.²⁸ Denk ook aan Europese initiatieven als 'The New Narrative for Europe'. Doel van dit programma is om samen met burgers, kunstenaars, filosofen en wetenschappers een

²³ Jenkins, *Social Identity*, 17.

²⁴ Hall, "Cultural Identity and Diaspora," 225-226.

²⁵ WRR, *Identificatie met Nederland*, 53.

²⁶ Timmermans, *Broederschap*, 59.

²⁷ "Cultuurbeleid," Europa Nu, geraadpleegd 5 april 2016, <https://www.europa-nu.nl/id/vg9phwhrwezg/cultuurbeleid>.

²⁸ "Europe for the Citizens," Europese Commissie, geraadpleegd 1 april 2016, http://eacea.ec.europa.eu/europe-for-citizens_en.

nieuw Europees narratief te vormen om op die manier de Europese samenhang en toekomst te versterken.²⁹

De laatste Europese parlamentsverkiezingen leken vooral te gaan over meer of minder Europese samenwerking. Het fundamentele debat over wat Europa is, of wat zij kan zijn lijkt hiermee verloren te gaan. De Europese Unie probeert doormiddel van een aantal initiatieven zoals het hierboven genoemde initiatief 'The New Narrative for Europe' deze tendens te veranderen. Het schrijven van een nieuw Europees verhaal dat elke Europeaan aanspreekt en handvatten geeft de verbinding aan te gaan met de gemeenschap, lijkt echter moeilijk tot stand te komen in een tijd waarin de Europese Unie staat voor een aantal grote economische, sociale en maatschappelijke uitdagingen. In hoofdstuk drie zullen deze verschillende uitdagingen uiteen worden gezet en nader worden bestudeerd. In het vierde hoofdstuk zullen mogelijkheden voor het stimuleren van identificatie met de Europese Unie worden uitgewerkt. Hierbij zal ik niet, zoals de Europese Unie, zoeken naar een nieuw collectief narratief over Europa, maar naar mogelijkheden voor Europeanen om zelf individuele verbindingen aan te gaan met deze gemeenschap.

2.4. Identificatieprocessen

Voor mijn onderzoek heb ik het uitgangspunt van Ferry en Manent, zoals geformuleerd in het rapport van de WRR, overgenomen: 'Het vertrekpunt is niet het geheel – een voorstelling van de ideale of verbeelde gemeenschap – maar de aard, vorm en intensiteit van de relaties tussen de delen'.³⁰ De WRR categoriseert in het rapport 'Identificatie met Nederland' drie verschillende identificatieprocessen met een gemeenschap: *functionele*, *normatieve* en *emotionele identificatie*. Dit zijn verschillende routes waardoor identificatie, ofwel verbinding, met een gemeenschap tot stand kan komen.

De WRR heeft de drie identificatieprocessen geformuleerd aan de hand van een analyse van het Nederlandse integratie debat. De raad stelt dat het articuleren van één vaststaande (nationale) identiteit vaker uitsluitend dan insluitend werkt. Daarom focust de raad zich op meervoudige mogelijke verbindingen tussen mensen binnen een samenleving. Het rapport van de WRR richt zich op het verbreden van het idee van dé Nederlandse identiteit, vanuit de gedachte dat vasthouden aan één vastomlijnde identiteit niet langer houdbaar is tegen de achtergrond van een steeds multicultureler Nederland.³¹ In mijn onderzoek pas ik de structuur van de WRR toe op het idee van Europese identiteit. Belangrijke notie is dat in Europa juist het tegenovergestelde waar is. Het gevoel van één Europese identiteit lijkt binnen de Europese Unie niet sterk aanwezig. Veel landen binnen Europa hebben in het (soms recente) verleden een stevige identiteitspolitiek gevoerd. Toen na de Tweede Wereldoorlog de Europese Unie werd opgericht was men wars van de gevolgen van deze natievorming. Er werd besloten dat de Europese Unie een open eenheid moest worden.

De WRR probeert aan de hand van verschillende identificatie mogelijkheden de ballast van het historische idee van één vaststaande Nederlandse identiteit te verzachten, door bredere minder uitsluitende kaders te formuleren. Ik zoek in dit onderzoek juist naar mogelijkheden om de Europese identiteit te verstevigen. De in het WRR rapport geformuleerde categorieën bieden desondanks zeer bruikbare handvatten, omdat zij gaan over het creëren van *mogelijke* verbindingen tussen

²⁹ "New Narrative for Europe," Europese Commissie, geraadpleegd 1 april 2016, http://ec.europa.eu/culture/policy/new-narrative/index_en.htm.

³⁰ WRR, *Identificatie met Nederland*, 31.

³¹ WRR, *Identificatie met Nederland*, 83-84.

mensen binnen een gemeenschap zonder dwingend te zijn. Dat soort verbindingen zouden de Europese gemeenschap houvast kunnen geven in deze tijden van crisis. De drie door de WRR geformuleerde categorieën zullen hieronder uiteen worden gezet. Het onderscheid tussen de drie identificatieprocessen is puur analytisch. In de praktijk lopen deze vaak door elkaar.

2.5. Functionele identificatie

Functionele identificatie kan tot stand komen als je onderdeel bent van een groep die een functionele rol vervult in jouw leven. De leden van deze groep hebben een gemeenschappelijk doel ofwel een bepaald belang. Om dit doel te kunnen bereiken zijn zij van elkaar afhankelijk. Wil een individu zich identificeren met deze groep is het cruciaal dat hij of zij het belang erkent. Voorbeelden hiervan zijn: school, werk, de natie, maar ook de Europese Unie. Het lidmaatschap van deze groep komt tot uitdrukking in geïnstitutionaliseerde regels en afspraken. In het geval van de Europese Unie is dit de wettelijke vaststelling van het Europees burgerschap. Deze vorm van identificatie overstijgt groepsgrenzen zoals leeftijd, sociale achtergrond of etniciteit.³²

Het proces van functionele identificatie verloopt volgens de WRR door middel van *de-categorisering* en *her-categorisering*. *De-categorisering* houdt in dat mensen niet langer worden ingedeeld op basis van etniciteit of nationaliteit, maar worden beschouwd als individuen. *Her-categorisering* is het opnieuw indelen van deze individuen op basis van hun functionele rol. Groepsgrenzen worden hierbij verlegd. Her-categorisering kan alleen tot stand komen wanneer de leden van een groep wederzijdse afhankelijkheid erkennen en een gemeenschappelijk doel nastreven. Institutionele steun is een noodzakelijke voorwaarde voor de mogelijkheid tot her-categorisering.³³ De-categorisering is moeilijk binnen de Europese context. Er zijn immers meer functionele kaders aan te wijzen dan alleen de Europese Unie. Daarom ga ik in dit onderzoek uit van een zachtere vorm van her-categorisering, waarbij groepsgrenzen niet per definitie worden verlegd, maar over elkaar worden geschoven. Zowel de Europese Unie als de natie kunnen functioneel kaders bieden voor de Europese burgers. Functionele identificatie met de Europese unie kan zelfs niet zonder functionele identificatie met de natie bestaan, gezien de Europese Unie sterk leunt op de naties.

Er zijn tal van zaken die op Europees niveau geregeld zijn en waar wij gebruik van mogen maken omdat wij Europeanen zijn. Voor al deze zaken dragen de landen van de Europese Unie gezamenlijk de verantwoordelijkheid. Denk bijvoorbeeld aan de Euro, die we dagelijks uitgeven, of het gemak waarmee we tijdens vakanties de grens naar het buitenland oversteken. Voor al deze onderwerpen zijn de burgers van Europa dus onderling van elkaar afhankelijk. Functioneel contact tussen leden van verschillende landen van de Europese Unie vindt niet per definitie op dagelijkse basis plaats. Daarom moet deze verbinding voornamelijk tot stand komen door verbeelding.

2.6. Normatieve identificatie

Normatieve identificatie houdt in dat je je onderdeel voelt van een groep of gemeenschap waarmee je dezelfde normen en waarden deelt. Dit proces is de vorming van een narratief over normen en waarden. Paul Verhaeghe stelt: 'Identiteit heeft alles te maken met ethiek.'³⁴ Deze vorm van identiteit bepaalt het gedrag van

³² WRR, *Identificatie met Nederland*, 57.

³³ WRR, *Identificatie met Nederland*, 106-107.

³⁴ Paul Verhaeghe, *Identiteit* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2015), 38-39.

de leden van de groep. Normatieve identificatie gaat over de mogelijkheid normen te kennen en te kunnen volgen, maar ook de mogelijkheid om deze tegen het licht te kunnen houden. Een belangrijke voorwaarde voor normatieve identificatie is de mogelijkheid tot discussie of dialoog over de norm.³⁵ 'Omdat conflicten over normen in een snel veranderende samenleving onvermijdelijk zijn, zijn stabiele manieren om deze conflicten op zo'n manier op te lossen dat de samenleving niet intern wordt verscheurd, van zeer groot belang. De democratische rechtsstaat is daarvoor het belangrijkste gemeenschappelijke kader.'³⁶ Normatieve identificatie met de Europese Unie betekent dat jij deze rechtstaat en de democratie onderschrijft. Dit houdt in dat je de wet als belangrijkste norm erkent en accepteert dat veranderingen van de normen verlopen volgens een (gezamenlijk) democratisch proces.

'Aanpassen van de norm behoeft verschillende maatschappelijke arena's waarin individuen, nieuwkomers en buitenstaanders hun ideeën, dromen of beelden kunnen inbrengen.'³⁷ Het doel moet niet zijn de norm vast te stellen, maar het creëren van de mogelijkheid om de norm op een betekenisvolle manier te kunnen bediscussiëren of onderbouwen. Dat stelt hoge eisen aan het democratisch bestel en de dragers van de articulatiemacht. Ook van de burgers vraagt dit een bepaalde verantwoordelijkheid en inzicht. Zij moeten accepteren dat de norm wordt vastgesteld door de meerderheid, de minderheid wordt hierbij getolereerd en beschermd. 'Het vereiste om aan de democratie mee te doen, is dat je je daarbij aan de spelregels wilt houden niet dat je een democraat in hart en nieren bent.'³⁸

Normatieve identificatie is afhankelijk van de machtsverhoudingen die bepalen wie toegang heeft tot het democratische debat. Belangrijke vragen zijn: wie hebben toegang tot de politieke en publieke arena en hoe is de representatie van verschillende groepen geregeld? De overheid heeft een belangrijke rol in het organiseren van de toegang tot de politieke en publieke arena. De WRR noemt de kracht van *articulatiemacht*. *Articulatiemacht* is, volgens hem, het vermogen van een groep of institutie om een bepaalde definitie op te leggen die verstrekkende gevolgen kan hebben voor de mate waarin iemand erbij hoort of niet.³⁹ Dit idee van *articulatiemacht* hangt nauw samen met representatie in de politieke en publieke arena. De dragers van de deze macht bepalen welke stemmen toegang krijgen tot het politieke en publieke debat en in welke mate. Wil normatieve identificatie tot stand komen, is het van belang dat Europeanen voldoende toegang hebben tot de dialoog over normen en waarden. Dit kan zowel direct als via representatie.⁴⁰

Als de door de Europese Unie geformuleerde normen niet overeenkomen met de normen van een groep binnen de Europese Unie kan dit er toe leiden dat deze groep zich niet genoeg vertegenwoordigd voelt in de democratische dialoog. Als gevolg kan zo'n groep zich terugtrekken of verzetten tegen de heersende orde. Denk hierbij aan de opkomst van extreemrechtse partijen, nationalisme, xenofobie. Strijd over normen is onvermijdelijk in een democratie. Belangrijk is echter dat de vertegenwoordiging en de toegang tot de politieke en publieke arena goed geregeld zijn. Er moet voldoende ruimte zijn voor meerstemmigheid.⁴¹

Europa is een indirecte democratie. Dit houdt in dat de volksvertegenwoordigers, gekozen tijdens de landelijke verkiezingen, verantwoordelijk zijn voor besluitvorming op Europees niveau. Er zijn verschillende

³⁵ WRR, *Identificatie met Nederland*, 137-139.

³⁶ WRR, *Identificatie met Nederland*, 137.

³⁷ WRR, *Identificatie met Nederland*, 161.

³⁸ WRR, *Identificatie met Nederland*, 162.

³⁹ WRR, *Identificatie met Nederland*, 53.

⁴⁰ WRR, *Identificatie met Nederland*, 137 -162.

⁴¹ WRR, *Identificatie met Nederland*, 161-162.

niveaus en momenten waarop Europeanen (in beperkte mate) kunnen bijdragen aan besluitvorming betreffende de Europese gemeenschap. Voorbeelden hiervan zijn het Europees Parlement, het Oekraïne referendum en het referendum over de Europese Grondwet. Normatieve identificatie gaat echter niet alleen over politieke normvorming. Normen ontstaan ook door dagelijks contact tussen leden van de bevolking. Verschillende religies en overtuigingen kunnen met elkaar conflicteren. Normatieve identificatie is mede afhankelijk van de manier waarop wordt omgegaan met verschillen over dit soort opvattingen. Denk hierbij aan verschil in mening over de positie van de vrouw, homorechten of vrijheid van meningsuiting. Normvorming vindt zowel in de politieke als de publieke arena plaats.

2.7. Emotionele identificatie

Emotionele identificatie houdt in dat je het gevoel hebt onderdeel te zijn van een groep puur op emotionele basis. Deze vorm van identificatie is het meest persoonsgebonden en daardoor het moeilijkst te definiëren. Emotionele identificatie is nauw verbonden met een mate van betrokkenheid, loyaliteit, trots en een gevoel van thuis. Een bepaalde mate van emotionele verbintenis van de leden van een groep met de gemeenschap is van belang voor het bestaan van deze gemeenschap. Tradities (Eurovisiesongfestival), rituelen, symbolen (de Europese vlag en het Europese volkslied), gedeelde ervaringen (de aanslagen in Parijs en Brussel) spelen een belangrijke rol bij de totstandkoming van emotionele identificatie met Europa.⁴²

Loyaliteit en verbondenheid met een gemeenschap is geen vaststaand gegeven volgens socioloog en filosoof Habermas. '[..] there are no 'givens'; loyalties evolve and traditions change. [..] Many loyalties overlap in the political life of a citizen, loyalties to which individuals attach quite different weights. [..] Only in case of conflict do the weights attached to these loyalties acquire relevance because they have to be balanced against each other.'⁴³ Emotionele identificaties kunnen complementair, concurrerend of uitsluitend zijn. Dat betekent dat de mogelijkheid tot emotionele identificatie met Europa afhankelijk is van de kracht en soort van de andere emotionele identificaties van de Europeanen.⁴⁴

Er is in Nederland op nationaal niveau veel discussie over de mogelijkheid van het hebben van meerdere emotionele identificaties. De discussie speelt zich veelal af met betrekking tot het hebben van een dubbel paspoort. De vraag is dan of individuen in staat zijn zich met zowel hun land van herkomst, als Nederland emotioneel te verbinden. Een zelfde soort vraag wordt vaak gesteld met betrekking tot de Europese en de nationale identiteit. Versterken deze twee elkaar (zijn ze complementair), of zijn zij elkaars concurrenten? Worden er binnen het discours gevoelens van trots en loyaliteit geuit door Europeanen?

De drie uiteengezette identificatieprocessen zijn het raamwerk waarmee ik, in de volgende hoofdstukken, de huidige stand van zaken in de Europese Unie zal analyseren. Vanuit de categorisatie van de WRR worden de verschillende uitdagingen en mogelijkheden voor identificatie met de Europese Unie onderzocht. Elke van de bovenstaande processen verwijst naar een ander kader voor verbeelding. Welke verbeelde verbindingen zijn binnen de Europese Unie sterk aanwezig en welke nauwelijks? Ik kijk hierbij niet zo zeer naar de invulling van de verbinding, als wel naar de vorm en intensiteit van de verbinding. Erkennen Europeanen een

⁴² WRR, *Identificatie met Nederland*, 57-58, 165-166.

⁴³ Jürgen Habermas, *The Crisis of The European Union. A Response*, vertaald door Ciaran Cronin (Malden: Polity Press, 2012), 47.

⁴⁴ WRR, *Identificatie met Nederland*, 183-185.

gezamenlijk doel? Is er genoeg ruimte binnen de Europese Unie voor Europeanen hun stem te kunnen laten horen? Worden binnen het discours gevoelens van trots en loyaliteit geuit door de Europeanen? In hoofdstuk vier wordt uiteengezet op welke manier deze identificatieprocessen, waar mogelijk, versterkt kunnen worden. Het gaat hierbij om het stimuleren van de juiste omstandigheden. Het aangaan van de verbinding en de inhoud van het punt van ontmoeting blijft aan de Europeanen zelf. Dat is belangrijk, wil dit onderzoek een niet té politieke, normatieve insteek krijgen. Met dit onderzoek wil ik een mogelijke toekomst verkennen en niet zo zeer wijzen op wat er fout is gegaan in het verleden.

3. Troubles in paradise

*Friends are turning into foes.*⁴⁵

*Maar politici wijzen de verkeerde vijanden aan. Ze zoeken de vijand buiten, de vreemdeling. Ze zien vlijtig de vijand in ons midden over het hoofd. De vijand binnenin, de naakte en fatale aap in ons.*⁴⁶

In dit hoofdstuk worden de maatschappelijke ontwikkelingen die Europa en het Europese identiteitsvraagstuk uitdagen verkend. Er wordt een antwoord gegeven op de deelvraag: *welke hedendaagse maatschappelijke ontwikkelingen bemoeilijken identificatie met de Europese Unie?* Alhoewel geprobeerd wordt een zo volledig mogelijk antwoord te geven, is het van belang te beseffen dat dit nooit een uitsluitende opsomming kan zijn. Niet alleen zijn de problemen talrijk, ook lopen de interpretaties hiervan sterk uiteen. Dit hoofdstuk is dan ook geen exclusieve omschrijving, maar een brede schets van de provocaties en de uitdagingen waarmee de Europese Unie de afgelopen jaren te maken heeft. In de eerste paragraaf wordt een uitgebreide schets gegeven van de maatschappelijke ontwikkelingen die invloed uitoefenen op de Europese Unie. De daarop volgende paragrafen behandelen de gevolgen van deze ontwikkelingen voor de drie specifieke identificatieprocessen uiteengezet in het tweede hoofdstuk van dit onderzoek.

3.1. Uitdagingen voor Europa

De Europese Unie verkeert in een crisis. Haar bouwwerken lijken langzaam in elkaar te storten. Grote ongelijkheid en verdeeldheid tussen landen bemoeilijken de Europese integratie. De supranationale organisatie, die werd opgebouwd na de Tweede Wereldoorlog met het doel de vrede te bewaren en oorlog uit te sluiten, werd gefundeerd op een systeem van onderlinge afhankelijkheid en solidariteit. Van die solidariteit tussen landen en haar burgers lijkt weinig meer over.⁴⁷

Er is sprake van een veelvoud aan politieke, economische en sociale factoren die bijdragen aan de hedendaagse twijfel over de toekomst van de Europese Unie. In verschillende mate dagen zij de legitimiteit en de structuur van de Europese Unie en haar instituties uit. Tegen de achtergrond van de hieronder beschreven ontwikkelingen wordt Europa gedwongen een antwoord te vinden op een aantal prangende vraagstukken: de Griekse crisis, de toegenomen vluchtelingenstromen, een mogelijke Brexit en de dreiging van Rusland en de Islamitische radicalisme. Deze vraagstukken lijken op hun beurt de spanningen alleen maar te vergroten.⁴⁸

Onenigheid over deze onderwerpen heeft geleid tot een afname van solidariteit tussen de lidstaten. De landen binnen de Europese Unie lijken geen compromis te kunnen vinden over hoe om te gaan met deze problemen. Thijs Adams en Frans Hoefnagel benoemen individualisering en neo-liberalisering als oorzaak van dit gebrek aan solidariteit. Deze ontwikkelingen hebben volgens hen geleid tot een verschuiving van een maatschappelijk betrokken burger naar een consument. De burger als consumenten worden niet langer gedreven door een hoger

⁴⁵ Elif Shafak, "Domino Conversation with President Barroso," in *The Mind and Body of Europe: A New Narrative* (Brussels: European Commission, 2013), 150.

⁴⁶ Gerrit Komrij, *Morgen heten we allemaal Ali. Vrolijke bespiegelingen over de tijdgeest* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2012), 74.

⁴⁷ Pierre Jonckheer, Krisztian Simon, "For a Europe that unites, rather than divides people," *The Green European Journal* (Brussels: The Green European Foundation, 2015), 6-8.

⁴⁸ Kristin Archick, "The European Union: Current Challenges and Future Prospects," 5-13.

ideaal, maar door individueel profijt op de korte termijn. Zij zijn, volgens deze twee cultuurwetenschappers, minder bereid te accepteren dat de democratisch verkozen overheid soms keuzes moet maken die tegen hun persoonlijk belang of het nationaal belang ingaan, maar die wel het publieke belang dienen.⁴⁹

Uit 'de Eurobarometer 2015' komt naar voren dat Europeanen zich zorgen maken over de toekomst van de Europese Unie. Zorgen over immigratie staan op nummer één, respectievelijk gevolgd door terrorisme, de economische situatie en werkloosheid.⁵⁰

Economische onrust is een belangrijk onderwerp in het gesprek over de toekomst van Europa. Sinds de wereldwijde economische crisis in 2008 is de werkloosheid in Europa enorm toegenomen. Een meerderheid van de landen in Europa heeft strenge bezuinigingsmaatregelen toegepast of opgelegd gekregen. Dit heeft geleid tot spanningen tussen lidstaten. Zo is een aantal landen in Centraal en Oost Europa niet bereid mee te helpen aan het oplossen van de vluchtelingen crisis en de problemen in Griekenland vanwege hun eigen economische positie binnen de Europese Unie.⁵¹

De afgelopen jaren is in veel lidstaten van de Europese Unie het aandeel van nationalistische partijen gestegen. Deze worden vaak benoemd als euro-sceptisch, omdat zij zich tegen de Europese Unie keren vanuit het idee dat de nationale staten te veel van hun zeggenschap afgeven aan deze overkoepelende overheid. Habermas schrijft: '[...] I would like to address the other thesis on which the political defeatism of the Eurosceptics is primarily based – namely, the assertion that a transnationalization of popular sovereignty is impossible without lowering the level of legitimation'.⁵²

Veel van de euro-sceptische partijen spelen in op de zorgen over de economische onrust, onvrede over de opgelegde bezuinigingsmaatregelen, de problemen rondom immigratie, de vluchtelingenstromen en globalisering.⁵³ De nationalistische inslag van deze partijen sluit aan bij het gevoel van de burgers (54% van de Europeanen) dat zij te weinig te zeggen hebben op Europees niveau.⁵⁴ De regering in Brussel is te ver weg om directe invloed op uit te kunnen oefenen. De natie en de nationale overheid worden door deze partijen aangewezen als een democratischer kader voor volksvertegenwoordiging. Een bijkomstige ontwikkeling is dat het vertrouwen in de Europese Unie afneemt. In een half jaar tijd is dit percentage gedaald van 40% naar 32%.⁵⁵ Doordat veel Europeanen het gevoel hebben dat hun stem niet gehoord wordt op Europees niveau, hebben ze tevens geen vertrouwen dat hun belangen worden vertegenwoordigd.

Tal van auteurs schrijven dat Europa wordt geteisterd door een verlamdende angst.⁵⁶ Paul Verhaeghe benoemt individualisme als de veroorzaker van de toegenomen angst in onze maatschappij. 'Tegenwoordig legt de maatschappij het accent op het individu, met als resultaat een daling van het veiligheidsgevoel en een sterk toegenomen sociaal wantrouwen.'⁵⁷ Jorge Barreto Xavier schrijft: 'And suddenly even though we are the most prosperous region in the world, we live in a situation of fear: fear that the negative situation we have lived these past few years will get worse, fear that other world powers will become stronger, fear of not being able to

⁴⁹ Adams en Hoefnagel, *Kunstbeleid in tijden van cholera. Een nieuwe rol voor de overheid*, 14 t/m 21.

⁵⁰ Europese Commissie, *de Eurobarometer 2015*, 14.

⁵¹ Archick, "The European Union: Current Challenges and Future Prospects," 5.

⁵² Habermas, *The Crisis of The European Union*, 12-13.

⁵³ Archick, "The European Union: Current Challenges and Future Prospects," 5-6.

⁵⁴ Europese Commissie, *de Eurobarometer 2015*, 8-9.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Dominique Moïsi, *Geopolitiek van emoties* (Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2009), 157-158.

⁵⁷ Verhaeghe, *Identiteit*, 214.

continue playing the same role we have played in the common history of humanity over the past five centuries'.⁵⁸

In de volgende paragrafen wordt beschreven op welke manier deze hedendaagse maatschappelijke ontwikkelingen de identificatieprocessen belemmeren.

3.2. Functionele identificatie: onbekend maakt onbemind

Functionele identificatie kan niet tot stand komen zonder erkenning van het belang van het bestaan van de Europese Unie. Functionele identificatie betekent wederzijdse afhankelijkheid door onderschrijving van een gemeenschappelijk doel. Veel Europeanen lijken echter de ambitie achter de oprichting van een Europese gemeenschap vergeten. Erica Meijers schrijft: 'After seventy years of relative peace and prosperity, "no more war" seems to have become just a hollow phrase'.⁵⁹ Ook Tzvetan Todorov drukt dit treffend uit met de woorden: 'De eenwording van de Europese staten [...] zou louter een droom zijn gebleven als de traumatiserende herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog niet in de geest van de overlevenden voortgeleefd hadden. [...] Na Hitler was generalissimus Stalin bereid zijn divisies door de velden en wouden van Europa te sturen. Tegenwoordig heeft Europa geen vijand van Stalins formaat meer [...]'.⁶⁰

Volgens Habermas en Todorov komt het ontbreken van het gevoel van een gemeenschappelijk doel deels doordat een groot deel van de inrichting van het dagelijks leven georganiseerd is op nationaal niveau. Zij benoemen deze ontwikkeling als een weeffout in de constructie van de Europese Unie. Zij stellen dat tal van zaken geregeld zijn op Europees niveau, maar juist sociale zaken niet. Dat wil zeggen, zaken die de burgers direct raken. Denk hierbij aan thema's die betrekking hebben op gezondheid, werk, pensioen en studie. Het effect van deze beperkte integratie en gebrek aan kennis over de ander is volgens hen dat sociale solidariteit tussen de Europese burgers ontbreekt.⁶¹ Todorov schrijft over het belang van sociale solidariteit: 'Dankzij haar zullen de mannen en vrouwen van elk land bereid zijn de ontberingen en offers te aanvaarden die het gevolg zouden kunnen zijn van het feit dat ze deel uit maken van een groter geheel'.⁶²

Bij de oprichting van de Europese Unie werd het Europees burgerschap ingesteld. Dit burgerschap werd gefundeerd op een idee van onderlinge solidariteit. 'Dat stelt hoge eisen aan burgers in termen van inzicht, zelfdiscipline en vertrouwen', schrijven Thije Adams en Frans Hoefnagel.⁶³ Precies die kennis van het belang van de Europese Unie en het vertrouwen in haar instituties ontbreekt in onze tijd. De burger als consument versterkt deze ontwikkeling.

Functionele identiteit ontstaat niet vanzelf. Als er geen of nauwelijks contact is tussen groepen wordt deze vorm van identificatie bemoeilijkt. Todorov stelt dat onze samenleving multicultureel mag heten, maar dat verschillende leden van de Europese gemeenschap veel te weinig met elkaar in aanraking komen. Veel groepen blijven opgesloten in hun eigen identiteit en leven gescheiden van elkaar. Dit geldt

⁵⁸ Jorge Barreto Xavier, "What Matters is Present," in *The Mind and Body of Europe: A New Narrative* (Brussels: European Commission, 2013), 206.

⁵⁹ Erica Meijers, "Europe's identity crisis," *The Green European Journal* (Brussels: The Green European Foundation, 2015), 17.

⁶⁰ Todorov, *Angst voor de barbaren*, vertaald door Frans de Haan (Amsterdam: Atlas, 2015), 270.

⁶¹ Todorov, *Angst voor de barbaren*, 109, 269.

Habermas, *The Crisis of The European Union. A Response*, 46-47.

⁶² Todorov, *Angst voor de barbaren*, 269.

⁶³ Thije Adams en Frans Hoefnagel, *Kunstbeleid in tijden van cholera. Een nieuwe rol voor de overheid* (Amsterdam: Van Gennep, 2011), 21.

voor veel plekken zoals werkplekken, wijken en scholen.⁶⁴ Hierdoor wordt her-categorisering op functionele gronden bemoeilijkt.

'Bekend kan bemind maken.'⁶⁵ Socioloog Ilias El Hadioui stelt dat hoe verder iemand van je afstaat hoe minder je over iemand weet. De afstand tussen bijvoorbeeld moslims en niet moslims is op veel plekken in Europa erg groot. Wanneer er negatieve informatie binnen komt over een voor jou relatief onbekende groep ben je sneller geneigd deze te geloven vanuit het idee: 'het zal wel waar zijn, want ik ken je niet'.⁶⁶ Bij maatschappelijke ontwikkelingen die worden ervaren als een bedreiging trekken mensen, die zich niet bewust zijn van het belang van de Europese Unie, zich makkelijk terug in hun eigen groep (nationaal, religieus of etnisch).⁶⁷ Dit omschrijft de WRR als *disidentificatie*.⁶⁸

Disidentificatie komt voort uit een gebrek aan vertrouwen, maar ook ongelijkheid speelt hierbij een belangrijke rol. De Europese Unie is een liberaal-democratische samenleving. Deze samenleving is gefundeerd op het principe dat alle leden worden erkend als medeburgers met dezelfde waardigheid en dezelfde rechten. 'In de praktijk gaapt er echter vaak een grote kloof tussen formele en reële vrijheid en gelijkheid tussen *le pays légal* en *le pays réel*.'⁶⁹ Wanneer leden van een groep een gevoel hebben niet dezelfde kansen te krijgen als de rest van de groep, verliest deze groep haar functie voor dit individu.⁷⁰ Denk hierbij aan de kansarme jongeren die opgroeien in wijken als Molenbeek of de banlieus van Parijs, maar ook extreemrechtse Europeanen die bang zijn dat nieuwkomers hun banen inpikken of dat asielzoekers meer kans maken op de woningmarkt.

Wanneer er in het dagelijks leven weinig contact is tussen burgers kan functionele identificatie mede tot stand komen door de verbeelding. De media en publieke personen spelen hierbij een belangrijke rol. Frans Timmermans schrijft dat veel nationale politici geen verantwoordelijkheid willen nemen voor het Europese project. Doordat zij de schuld van veel problemen bij de Europese Unie leggen, bemoeilijken zij de positieve verbeelding van een Europese gemeenschap.⁷¹

De media bemoeilijken de functionele identificatie met Europa doordat zij in taalgebruik, maar ook in standpunten individuen niet aanspreken op de functionele rol die zij innemen binnen een groep, maar op hun religie, standpunt, nationaliteit of etniciteit. Denk bijvoorbeeld aan het in sommige media geuite verlangen dat in Europa wonende moslims officieel afstand moeten nemen van de daden van IS. Deze beeldvorming belemmert het proces van her-categorisering op functionele gronden.

Dit wordt duidelijk aan de hand van de documentaire 'Alles komt goed?' van Fidan Ekiz. Zij is geboren in Nederland, heeft Turkse ouders en is opgegroeid in een moslimgemeenschap. In 'De Wereld Draait Door' stelde zij dat moslims zich collectief uit moesten spreken tegen de aanslagen door IS. Hierop volgden vele reacties, zowel positief als negatief, van zowel de autochtone als de allochtone bevolking in Nederland. In de documentaire ging zij opzoek naar de mensen die haar deze e-mails stuurden om te praten over hun standpunten. Ze ging onder andere op

⁶⁴ Todorov, *Angst voor de barbaren*, 288-289.

⁶⁵ Iliass el Haddioui, *Alles komt goed?*, Documentaire, Geregisseerd door Martijn Nijboer, (De Wereld Draait Door, 2016) <http://dewerelddraaitdoor.vara.nl/media/355093>.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ WRR, *Identificatie met Nederland*, 106-107.

⁶⁸ WRR, *Identificatie met Nederland*, 59-61.

⁶⁹ Wim Couwenberg, "Van culturele zelfbeschikking tot democratisch burgerschap," in *Het cultureel tekort van de Europese Unie. Opstellen over cultuurpolitiek en culturele rechten*, ed. Paul Beugels, Jan de Groof, 107-118 (Amersfoort: Comité Buitenlands Cultuur Beleid, 2003), 110.

⁷⁰ WRR, *Identificatie met Nederland*, 105-108.

⁷¹ Timmermans, *Broederschap*, 60.

bezoek bij de documentairemaker Abdelkarim El-Fassi, Nederlander met Marokaanse achtergrond. Hij vroeg Ekiz waarom ze deze mensen niet aanspreekt op hun mens zijn. Hij stelt dat ze, door moslims te vragen afstand te nemen van IS, de kloof tussen deze twee werelden alleen maar meer benadrukt.⁷²

Kortom, functionele identificatie met Europa wordt bemoeilijkt door de beperkte sociale integratie, de afwezigheid van solidariteit, gebrek aan kennis over het belang van de Europese Unie en 'de ander', ongelijkheid en een grote afstand tussen verschillende groepen in de bevolking. Verschillende groepen binnen de Europese Unie keren zich hierdoor af van het Europese project. Media en politici lijken op dit moment de bestaande afstand tussen niet functionele groepen in de samenleving vooral te articuleren en verder te vergroten.

3.3. Normatieve identificatie: een aanval op 'onze' waarden

Normatieve identificatie gaat over de mogelijkheid van leden van een groep om betekenisvolle normen publiekelijk te kunnen articuleren en te volgen. Binnen Europa zijn de rechtstaat en de democratie de belangrijkste normenkaders. Om deze vorm van identificatie tot stand te laten komen, is het van belang dat er voldoende ruimte is om conflicten over normen democratisch op te lossen. Fricie ontstaat wanneer leden van een groep het gevoel hebben dat ze niet bij kunnen dragen aan dit proces. Als gevolg hiervan kunnen leden zich terugtrekken uit de gemeenschap. Euro-sceptische partijen zijn hier een voorbeeld van.⁷³

Een veel gehoorde reactie na de aanslagen in Parijs en Brussel was dat deze een inbreuk zouden zijn op 'onze waarden'. De Nederlandse première Rutte zei, een paar uur nadat de gebeurtenissen in Brussel hadden plaats gevonden, in een officiële persverklaring: 'Het is opnieuw een rechtstreekse aanval op onze vrijheid, op onze veiligheid, op onze manier van leven. Brussel is in het hart getroffen, België is in het hart getroffen, Europa is in het hart getroffen'.⁷⁴ Veelal wordt gesteld dat we onze waarden moeten verdedigen omdat we deze anders kwijtraken. Opvallend is dat vaak onduidelijk lijkt wat de invulling van deze waarden is.

Todorov stelt dat er een angst heerst in Europa, die voortkomt uit de snelheid waarmee maatschappelijke ontwikkelingen elkaar opvolgen. Hij schrijft hierover: 'Dat wat onder de druk van omstandigheden, waarop geen enkel individu greep heeft, verandert, wordt als een aantasting ervaren, want het verzwakt het gevoel dat we bestaan'.⁷⁵ Individualisering, globalisering en migratie zijn de hedendaagse aanjagers van conflicten over normen. Individualiteit en diversiteit bemoeilijken representatie. Globalisering heeft onder andere gezorgd voor toegenomen migratiestromen en een veranderde manier van communiceren. De Europese Unie en de Europeanen worden gedwongen te transformeren door toedoen van deze maatschappelijke ontwikkelingen. Als een samenleving snel verandert, zijn conflicten over normen onvermijdelijk. Voorbeeld van een belangrijk kader voor discussie over normen is religie. Een bekend voorbeeld is de discussie over de grenzen van vrijheid van meningsuiting naar aanleiding van de publicatie van een cartoon van de profeet Mohammed. De wet en machtsverhoudingen bepalen de uitkomst van dit soort discussie over normen.

⁷² Abdelkarim El-Fassi, *Alles komt goed?*, documentaire, geregisseerd door Martijn Nijboer (De Wereld Draait Door, 2016) <http://dewerelddraaitdoor.vara.nl/media/355093>.

⁷³ WRR, *Identificatie met Nederland*, 137-141.

⁷⁴ Mark Rutte, "Geen concrete aanwijzingen voor aanslagen in Nederland," *De Ochtend*, NPO Radio 1, 22 maart 2016, <http://www.radio1.nl/item/349418-Rutte:%20geen%20concrete%20aanwijzingen%20aanslag%20in%20Nederland.html>.

⁷⁵ Todorov, *Angst voor de Barbaren*, 90.

Binnen de Europese Unie is er sprake van beperkte democratische vertegenwoordiging. Een toename van integratie op Europees niveau heeft vaak geleid tot een disintegratie op het niveau van de natie. Lidstaten hebben op sommige vlakken hun nationale soevereiniteit overgedragen aan de Europese Unie en hier maar een beperkt gedeelte soevereiniteit op Europees niveau voor terug gekregen. Hierbij geldt dat vooral de kleine lidstaten minder in te brengen hebben.⁷⁶ Een groot deel van de Europeanen heeft het gevoel dat zij niet gehoord worden in debatten over normen en dat hun stem niet telt op Europees niveau (54%).⁷⁷ Voorwaarde voor normatieve identificatie is dat de toegang tot de politiek en politieke arena's, waar de normen worden geformuleerd, goed geregeld is. Veel Europeanen hebben moeite zich te identificeren met de Europese Unie omdat zij zich niet democratisch vertegenwoordigd voelen in deze arena's. Zij zoeken dan naar andere normenkaders zoals religie, de natie of bijvoorbeeld de regio waar zij wonen. Deze kaders zijn vaak concreter en staan dicht bij de individuen dan het abstracte idee van Europa.

Barosso legt de oorzaak van het gevoel van machteloosheid bij het ontbreken van een functionele publieke arena.⁷⁸ Hij beschrijft de publieke arena als: 'The public sphere is a "space" for communication, and as such it transcends any particular space and weaves together conversations from many'.⁷⁹ Timmermans stelt, net als Barosso, dat een Europese publieke arena ontbreekt. Hij stelt dat deze de optelsom zou moeten zijn van de nationale publieke ruimte van de Europese lidstaten. Het probleem is volgens hem dat de nationale vertegenwoordigers, die een groot deel van de articulatiemacht bezitten, zich te weinig verantwoordelijk voelen voor het creëren van zo'n Europese publieke arena of bang zijn hun kiezers te verliezen.⁸⁰

Populistische en nationalistische bewegingen en partijen spelen in op de onvrede onder burgers. Sommige critici stellen dat de opkomst van populisme zorgt dat we langzaam maar in een 'schijn' democratie. De burgers krijgen politieke standpunten voorgeschoteld als hapklare brokken. Deze zijn veelal extreem gereduceerd en echte keuzes of kritische reflecties ontbreken. De mogelijkheid voor het maken van een overdachte democratische keuze wordt daarmee nihil. De cultuurfilosoof Chantal Mouffe schrijft dat de bevolking zich aangetrokken voelt tot deze partijen, omdat alternatieven ontbreken. 'Today voters can only choose between Coca-Cola and Pepsi Cola. This in turn leads to the depoliticisation of people and a lack of interest in what is going on in our societies.'⁸¹ Kiezers hebben het gevoel dat ze geen rol meer spelen in het politieke debat en dat deze partijen hen de enige uitweg bieden. Hierdoor winnen partijen met extreme en populistische standpunten aan aanhangers. Zij lijken de enige uitweg uit de hegemonie van het neo-liberalisme.⁸² Het in Nederland gehouden referendum over Oekraïne is hier een voorbeeld van. Een groot deel van de bevolking weet nauwelijks waar het referendum over ging, maar gebruikte haar stem om haar onvrede te laten blijken.

De populistische en nationalistische partijen richten zich veelal op het aanwijzen van een schuldige. Zo worden bijvoorbeeld de buitenlanders, de rijken of

⁷⁶ Habermas, *The Crisis of The European Union. A Response*, 30-37.

⁷⁷ Europese Commissie, *de Eurobarometer 2015*, 9.

⁷⁸ José Manuel Durão Barroso, "Domino Conversation with President Barroso," in *The Mind and Body of Europe* (Brussels: European Commission, 2013), 165.

⁷⁹ Craig Calhoun, "The democratic intergration of Europe. Interests, Identity and the Public Sphere," in *Europe without borders. Remapping Territory, Citizenship, and Identity in a Transnational Age*, ed. Mabel Berezin, Martin Schain, 243-274 (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2003), 243.

⁸⁰ Timmermans, *Broederschap*, 37.

⁸¹ Chantal Mouffe, "Transforming political consciousness," *The Green European Journal* (Brussels: The Green European Foundation, 2015), 56.

⁸² Mouffe, "Transforming political consciousness," 56-60.

de Europese Unie aangewezen als veroorzakers van al het kwaad. Zij zouden de heersende normen en waarden verloederen en niet handelen in overeenstemming met de wil van het volk. Ook radicalisering van moslimjongeren en islamisme komen voort uit een gevoel geen stem te hebben in het huidige Europa. Veel van deze partijen en bewegingen grijpen als oplossing terug op een 'oorspronkelijke' identiteit gebaseerd op etniciteit, religie of nationaliteit.⁸³ Paul Verhaeghe stelt: 'Ze vinden elkaar in dezelfde overtuiging: het is allemaal de schuld van De Ander, ikzelf ben maar het slachtoffer'.⁸⁴ Todorov voegt daar aan toe: 'Ze willen aan onze identiteit een concrete inhoud geven om de uitsluiting te rechtvaardigen van al degenen die er niet in delen'.⁸⁵

Francis Fukuyama schrijft dat omdat de essentie van de Europese gemeenschap ten tijden van oprichting werd gefundeerd op dat wat ze niet wilde zijn, gewapend conflict en nationale onrust, zij een positieve invulling mist. De hedendaagse confrontatie met 'de ander' (de dreiging van IS en de immigratiestromen) zorgt ervoor dat opnieuw de vraag 'In wat voor soort gemeenschap willen wij leven?' wordt gesteld. Doordat de Europese gemeenschap enkel is geformuleerd in termen van wat zij niet is, biedt zij onvoldoende houvast om een betekenisvol antwoord te kunnen geven op deze vraag. Nationalistische politieke partijen zoals de Partij Voor de Vrijheid in Nederland en het Front National in Frankrijk vullen dit gat.⁸⁶

De media spelen een belangrijke rol in het articuleren van normen. In deze tijd breidt het aantal mogelijkheden om informatie tot ons te nemen steeds verder uit. De media bepalen in belangrijke mate welke standpunten gerepresenteerd worden. Veel van deze kanalen worden gedreven door kijkcijfers. Een deel van de macht ligt hierdoor bij de consumenten. Doordat veel media commerciële drijfveren hebben, is er niet altijd ruimte voor diversiteit.⁸⁷ Ook is er in de media een polarisatie te zien van standpunten betreffende de Europese Unie. Grijstinten lijken te verdwijnen. Er wordt gesproken in wij *of* zij en veel standpunten zijn ofwel extreem pro-Europees of extreem anti-Europees. Denk hierbij aan de eerder genoemde discussies tussen het ja- en nee-kamp met betrekking tot het Oekraïne-referendum. De media werken hiermee populisme verder in de hand.

Kortom, normatieve identificatie wordt bemoeilijkt doordat Europa directe democratie en een publieke arena mist. De Europese burgers hebben te weinig zeggenschap over wat er gebeurt op Europees niveau. Een toegankelijke publieke arena zou dit gebrek op kunnen vangen. Verschillende partijen met articulatiemacht, zoals de media en politici, dragen echter te weinig verantwoordelijkheid voor het creëren van de mogelijkheid tot een open, kritische discussie over normen en waarden. Tegelijkertijd polariseert het debat waardoor alles zwart of wit is. Als gevolg daarvan worden normatieve identificatiekaders gezocht buiten de Europese Unie (disidentificatie). Veelal wordt hierbij, net als bij functionele identificatie, teruggegrepen op nationaliteit, etniciteit of religie.

3.4. Emotionele identificatie: angst en wantrouwen

Emotionele identificatie gaat over *het gevoel* onderdeel te zijn van een groep. Deze vorm van identificatie is het persoonlijkst en daarom het moeilijkst in algemene

⁸³ Francis Fukuyama, "The Challenges for European Identity," *The Global Journal*, geraadpleegd 22 februari, 2016, <http://theglobaljournal.net/article/view/695/>.

Moisi, *Geopolitiek van emoties*, 21.

⁸⁴ Verhaeghe, *Identiteit*, 230.

⁸⁵ Todorov, *Angst voor de barbaren*, 251.

⁸⁶ Todorov, *Angst voor de barbaren*, 251.

⁸⁷ WRR, *Identificatie met Nederland*, 143.

termen te analyseren. Er zijn meerdere auteurs die stellen dat emoties een steeds grotere rol spelen in ons dagelijks leven. De WRR beschrijft een toename van het idee dat er zoveel mogelijk beleefd moet worden. Zowel op collectief als individueel niveau.⁸⁸ Moisi beschrijft in zijn boek 'geopolitiek van emoties' hoe globalisering heeft gezorgd voor onzekerheid over identiteitsvraagstukken. Globalisering heeft geleid tot het vervagen van grenzen. Hierdoor heeft de identiteitsvraag, ofwel 'wie zijn wij?', aan belang gewonnen. Hij schrijft: 'Identiteit houdt nauw verband met vertrouwen, en vertrouwen (of het gebrek eraan) komt tot uiting in emoties'.⁸⁹

Eerder in dit onderzoek werd aan de hand van een analyse van Fukuyama besproken dat de Europese identiteit te weinig positieve invulling heeft gekregen en daardoor te weinig houvast biedt. De toegenomen confrontatie met 'de ander' doet een angst 'eigen' cultuur te verliezen, opwakkeren. Niet alleen op functioneel en normatief, maar ook op emotioneel niveau wordt hierdoor terug gegrepen op kaders als religie, etniciteit of nationaliteit.

Veel Europeanen voelen zich machteloos, de solidariteit van vlak na de Tweede Wereldoorlog is verdwenen en de maatschappelijke ontwikkelingen lijken elkaar steeds sneller op te volgen. Europa leeft in angst en die angst komt voort uit een gebrek aan vertrouwen. Vertrouwen in de Europese Unie is mede afhankelijk van functionele en normatieve identificatie. Heb jij het gevoel dat iemand jouw normen en waarden verdedigt in het publieke debat? Dient Europa ook jouw belang?

Emotionele identificaties kunnen complementair, concurrerend of uitsluitend zijn. Welke van deze vormen emotionele identificatie aanneemt is afhankelijk van verschillende factoren. De media en veel politici presenteren identiteit vaak als uitsluitend. Je bent ofwel loyaal aan 'ons' of je hoort bij 'hen'. De wens dat moslims zich uitspreken tegen de daden van IS is daar een goed voorbeeld van. Hierdoor lijkt de ruimte om bijvoorbeeld zowel moslim, Frans en Europeaan te zijn te komen te vervallen.

Nationalistische partijen verdedigen veelal het exclusieve karakter van de door hun vertegenwoordigde identiteit. Europa wordt door hen beschouwd als een identiteit die concurreert met hun uitsluitende identiteit. Er lijkt in het door hun vertegenwoordigde discours geen ruimte te zijn voor complementair spel tussen de Europese en nationale identiteit.

De WRR stelt dat maatschappelijke discussies sterke invloed kunnen hebben op de mate van emotionele identificatie. Als voorbeeld nemen zij een onderzoek van Verkuyten en Zaremba. 'Zij vonden dat tussen 2001 en 2003, waarin de kritiek op het multiculturalisme langzaam aan de nieuwe politieke norm werd, de groepsidentificatie van autochtone Nederlandser significant toenam. De nadruk op de nationale identiteit nam in die jaren sterk toe.'⁹⁰ Er zijn geen bronnen te vinden die aantonen dat dit in de huidige situatie in Europa ook het geval is. Dit is zeker het onderzoeken waard. Wel wordt er door Olaf Eliasson gesteld: 'If commitment - human, personal, felt - does not shine through in the language used to talk about the EU, whether by politicians, cultural workers, business leaders or others, then we cannot expect the citizens to feel the European project.'⁹¹

Kortom, emotionele identificatie is van belang voor het voortbestaan van de Europese Unie. Erica Meijers benadrukt dit: 'In the absence of a "European Soul", the existing rational, bureaucratic structure is doomed to remain a distant presence

⁸⁸ WRR, *Identificatie met Nederland*, 166.

⁸⁹ Moisi, *Geopolitiek van emoties*, 41.

⁹⁰ WRR, *Identificatie met Nederland*, 173-174.

⁹¹ Olafur Eliasson, "Your Inner We," in *The Mind and body of Europe: A New Narrative* (Brussels: European Commission, 2013), 193.

for the citizens in Europe'.⁹² Angst, wantrouwen en de confrontatie met 'de ander' bemoeilijken deze vorm van identificatie. Als reactie hierop ontstaan er verschillende groeperingen die andere emotionele identifikatiekaders creëren van een uitsluitende aard. Deze separate groepen bemoeilijken het vinden van emotionele gemeenschappelijke aanknopingspunten met Europa.

Uit dit hoofdstuk blijkt dat de hedendaagse maatschappelijke ontwikkelingen extra druk leggen op de mogelijkheden voor verbindingen tussen Europeanen. Niet alleen bestaande verbindingen worden bevroegd, ook komt een schrijnend gebrek aan verbindingen tussen Europeanen aan het licht. Dit gebrek lijkt pas zichtbaar te worden in tijden van crisis. Betekenisvolle kaders voor identificatie winnen aan belang wanneer er angst heerst.

⁹² Meijers, "Europe's identity crisis," 16.

4. Een recept voor Europa

*Hoop is vertrouwen.*⁹³

*Als we niemand meer toelaten, als we een muur bouwen, verstikken we door gebrek aan zuurstof. Als we geen enkele grens meer stellen, verdwijnt de samenhang en lossen we op als een suikerklontje in een kop thee. Hier geldt ook: grenzen stellen, geen muren bouwen. Zo werken we aan het herstel van vertrouwen [..].*⁹⁴

In hoofdstuk drie is beschreven welke invloed de maatschappelijke ontwikkelingen hebben op de drie verschillende identificatieprocessen. In dit hoofdstuk worden de voorwaarden en mogelijkheden voor stimulering van de verschillende identificatieroutes uiteengezet. De laatste deelvraag wordt beantwoord: *hoe zou identificatie met de Europese Unie kunnen worden versterkt?*

4.1. Van abstract naar concreet

Uit het vorige hoofdstuk is gebleken dat functionele identificatie vooral wordt bemoeilijkt door de beperkte sociale integratie, een gebrek aan kennis, ongelijkheid en een grote afstand tussen Europeanen. Normatieve identificatie komt moeilijk tot stand door het ontbreken van een goed functionerende en toegankelijke publieke en politieke arena. Daarnaast is een gevoel van algehele angst funest voor de mogelijkheid tot emotionele identificatie.

De oplossingen voor de identificatieproblemen zitten impliciet verstopt in de problemen zelf. Als het probleem is dat er een te grote afstand is tussen verschillende groepen in de samenleving, dan is het evident dat de oplossing is deze afstand te verkleinen. Zo zijn de voorwaarden voor functionele identificatie: meer sociale integratie, meer kennis, meer gelijkheid en het verkleinen van de afstand tussen groepen binnen de samenleving. Voor normatieve identificatie gelden als voorwaarden: een toegankelijke politieke en publieke arena en voldoende vertegenwoordiging en meerstemmigheid in het debat. Daarnaast is voor emotionele identificatie het herstel van vertrouwen in de Europese Unie vereist.

De hierboven genoemde oplossingen zijn echter nogal abstract. In paragraaf drie, vier en vijf van dit hoofdstuk wordt gezocht naar meer concrete invulling van deze voorwaarden. Niet alle door theoretici en filosofen aangedragen oplossingen zijn echter even expliciet. Dit betekent dat hier nog ruimte is voor- of noodzaak tot verdere uitwerking. Ook niet voor elk obstakel voor identificatie uit hoofdstuk twee wordt een concrete oplossing gevonden. De in de genoemde paragrafen beschreven oplossingen moeten worden gezien als voorbeelden van hoe de abstracte voorwaarden voor identificatie ingevuld zouden kunnen worden. Deze zijn niet volledig, maar moeten worden gezien als een eerste stap. Vanuit verschillende invalshoeken of vakgebieden kunnen deze in een volgende onderzoek verder worden uitgewerkt of aangevuld. Opvallend is dat wanneer auteurs verantwoordelijkheid voor het versterken van identificatie met Europa neerleggen bij de overheid, ze vaak niet specificeren of ze het over de Europese of de nationale overheid hebben. Allereerst wordt in de volgende paragraaf een basishouding beschreven die volgens een aantal auteurs de grondslag kan zijn voor het ontstijgen van het nationalisme.

⁹³ Moisi, *Geopolitiek van emoties*, 67.

⁹⁴ Timmermans, *Broederschap*, 60.

4.2. Het nationalisme overstijgen

Identificatie gaat over het aangaan van verbindingen met anderen. Om constructieve verbindingen aan te kunnen gaan is een bepaalde open houding ten opzichte van je medemensen vereist. Er zijn verschillende denkers die stellen dat een zekere mate van kosmopolitische denken identificatie met Europa mogelijk zou maken. Todorov legt, aan de hand van theorie van socioloog Ulrich Beck, uit dat het kosmopolitische denken uitgaat van drie basisprincipes. Allereerst beschouwt het de wereld als één groot geheel dat bestaat uit verschillende kleinere eenheden. Daarnaast gaat het uit van het idee dat al deze eenheden eenzelfde wettelijke status hebben en gelijke rechten genieten.⁹⁵ Het kosmopolitische denken is hiermee een houding tegenover je medemensen en de wereld.

Het kosmopolitische denken heeft aan belang gewonnen door globalisering. Globalisering heeft de relatie tussen de politieke en de samenleving veranderd. Verschillende landen, actoren en mensen staan meer met elkaar in contact dan ooit te voren. Stuart Hall stelt dat globalisering een paradoxale werking heeft op identiteit. Aan de ene kant kan bemoeilijkt het identificatie. Aan de andere kant kan het ook bijdragen aan de verbeelding van de gemeenschap. 'Cultural flows and global consumerism between nations create the possibilities of "shared identities" – as "customers" for the same goods, "clients" for the same services, "audiences" for the same messages and images –between people who are far removed from one another in time and space.'⁹⁶ Habermas schrijft dat door deze ontwikkeling het niet langer mogelijk is om problemen alleen te beschouwen binnen institutionele eenheden en landen. Globalisering heeft wereldwijd kosmopolitisme in gang gezet. Hij pleit voor een intensivering.⁹⁷

Het kosmopolitische denken gaat uit van consensus over normen, wettelijke gelijkheid en universele rechten. Het is gebaseerd op het idee van gelijkheid tussen medemensen. Het is onmogelijk dit standpunt te onderschrijven enkel binnen de contouren van een afgebakende eenheid als bijvoorbeeld een natie. Daarom impliceert het kosmopolitische denken het idee van wereldburgerschap.

Het kosmopolitische denkbeeld als basishouding nemen voor identificatie met de Europese Unie is paradoxaal. Aan de ene kant overstijgt dit denken het nationalisme, aan de andere kant overstijgt het ook grotere gemeenschappen zoals de Europese Unie. Toch zou het kosmopolitische denken, in bepaalde mate, als basishouding, identificatie met de Europese Unie kunnen versterken omdat het uitgaat van de wereld als een grote aaneenschakelijking van actoren. Onderlinge verbondenheid is de basis van dit denken. 'Cosmopolitanism, then, absolutely does not mean uniformity or homogenisation. Individuals, groups, communities, political organisations, cultures and civilisations wish to and should remain diverse, perhaps even unique. But to put it metaphorically: the walls between them should be replaced by bridges.'⁹⁸

In de hier op volgende paragrafen worden perspectieven voor de drie verschillende identificatieprocessen met Europa belicht. De verantwoordelijkheid voor de totstandkoming van deze oplossingen wordt wisselend bij zowel de burgers zelf, als bij de overheid, organisaties, de media en publieke figuren gelegd.

⁹⁵ Todorov, *Angst voor de barbaren*, 264, 266.

⁹⁶ Stuart Hall, "The Question of Cultural Identity," 621.

⁹⁷ Habermas, *The Crisis of the European Union. A Response*, 53-59.

⁹⁸ Jonathan Mills, "Some reflections on the Declaration," in *The Mind and Body of Europe: A New Narrative* (Brussels: European Commission, 2013), 202.

4.3. Functionele identificatie: sociale integratie, kennis, gelijkheid en contact

Functionele identificatie wordt volgens sommigen bemoeilijkt door beperkte sociale integratie op Europees niveau. Zij stellen dat dit een weeffout is in de constructie van de Europese Unie. Habermas pleit voor een verdere intensivering van de gemeenschappelijke Europese ambities. Het verstevigen van een gezamenlijk doel zou bijdragen aan een gevoel van afhankelijkheid en solidariteit onder Europeanen.⁹⁹

Daarnaast is er een gebrek aan kennis van het gemeenschappelijke doel van het Europese project. Een groot deel van de (jongere) bevolking lijkt de reden voor de oprichting van de Europese Unie vergeten. Oplossingen voor dit probleem worden door theoretici in verschillende richtingen gezocht. Grabbe en Lehne schrijven dat politici zouden kunnen bijdragen aan de bewustwording van het gemeenschappelijk belang van de Europese Unie. Zij stellen dat politici zich moeten verdiepen in thema's die landgrenzen overstijgen. Denk hierbij aan economische- of ecologische vraagstukken als klimaatverandering, intellectueel eigendom en veiligheid. Door deze punten een prominentere plek op de agenda te geven kunnen zij het belang van de Europese Unie onder de aandacht brengen van het grote publiek.¹⁰⁰

De WRR stelt dat ook scholen een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de verbeelding van een functionele gemeenschap.¹⁰¹ Door kinderen al op jonge leeftijd bewust te maken van het doel van de Europese Unie zullen zij zich wellicht eerder Europeaan voelen. In hun curriculum zouden ze zich hierbij moeten focussen op zowel de geschiedenis (het ontstaan), als de toekomst (het hedendaags belang).

Naast kennis van de stip aan de horizon van het Europese project, hebben Europeanen ook te weinig kennis van 'de ander' binnen de samenleving. Dit komt door segregatie in de samenleving, de grote afstand tussen burgers van verschillende lidstaten en het ontbreken van dagelijks contact. Moïsi schrijft net als de WRR een belangrijke rol toe aan het onderwijs. Volgens hem ligt de nadruk echter niet zozeer op het bewust maken van een gemeenschappelijk doel, als wel op het vergroten van kennis van verschillen en overeenkomsten met anderen.¹⁰² 'Onwetendheid en onverdraagzaamheid gaan hand in hand. Vrede en verzoening zijn alleen mogelijk onder volken die elkaar kennen en aanvaarden.'¹⁰³ Naast kennis van anderen is zelfkennis en kennis van eigen cultuur ook van belang voor het aan kunnen gaan van verbindingen met anderen, volgens deze filosoof. Als voorbeeld neemt hij de islam: 'waarbinnen gebrek aan kennis van de eigen religie en cultuur de voedingsbodem vormt voor extremistische denkbeelden, radicale misvattingen en haatzaaij'. Hij stelt voor dat op scholen het studiecurriculum wordt vergroot met vakken als geschiedenis en cultuurgeschiedenis.¹⁰⁴

Een aantekening die moet worden gemaakt bij deze aanname, is dat kennis van de Europese Unie alleen kan leiden tot positieve identificatie als je een positief belang hebt bij de Europese Unie. Soms kan meer kennis ook leiden tot disidentificatie, omdat je er achter kan komen dat de Europese Unie niet functioneel is voor jou. Euro-sceptische partijen zullen dit standpunt aanhangen. De pro-Europese insteek van dit onderzoek gaat er vanuit dat Europa het belang van ieder van ons dient.

Niet alleen scholen, maar ook andere instituten kunnen een rol spelen in het vergroten van kennis van de ander. Verschillende theoretici schrijven hierover. Deze

⁹⁹ Habermas, *The Crisis of the European Union. A Response*, 53.

¹⁰⁰ Heather Grabbe, Stefan Lehne, "Bring Europe closer to the people," *The Green European Journal* (Brussels: The Green European Foundation, 2015), 23.

¹⁰¹ WRR, *Identificatie met Nederland*, 161.

¹⁰² Moïsi, *Geopolitiek van emoties*, 242.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Moïsi, *Geopolitiek van emoties*, 243.

plekken kunnen dienen als ontmoetingsplekken waar burgers kennis van elkaar kunnen opdoen. Een specifiek voorbeeld voor mogelijkheden hiertoe komt naar voren in de publicatie 'Report on the role of public arts and cultural institutions in the promotion of cultural diversity and intercultural dialogue'. In dit rapport, geschreven in het kader van het werkplan voor Cultuur 2011-2014 van de Europese Unie, wordt gesteld dat culturele instituties als musea belangrijke plekken kunnen zijn voor ontmoeting, verbinding en dialoog tussen verschillende groepen en culturen. Zij zouden kunnen bijdragen aan kennis van en begrip voor de diversiteit binnen Europa. Dit begrip zou volgens deze Europese onderzoekscommissie kunnen bijdragen aan het verkleinen van conflicten en ongelijkheid binnen Europa. Op deze manier stimuleren musea (mogelijk) een gevoel van 'living together'.¹⁰⁵

Een ander probleem is dat er grote ongelijkheid heerst in Europa. Dit zorgt voor disidentificatie. Om dit tegen te gaan is alleen het opdoen van kennis van de ander niet genoeg. Naast het opdoen van kennis is het volgens Todorov van belang dat we afzien van de reducerende kijk op anderen. Hij beschrijft dit aan de hand van de term *beschaving*. 'Beschaafd is, in elke tijd en op elke plaats, diegene die het mens-zijn van anderen weet te erkennen.'¹⁰⁶ Beschaving betekent dat je dezelfde waardigheid toekent aan alle mensen. Het is eenzelfde status toekennen aan verschillen. Europeanen moeten worden aangesproken op hun functionele rol in de maatschappij. Eenheid in de Europese Unie zou vanuit dit idee worden gekenmerkt door hoe wij omgaan met deze verschillen.

Todorov zou het eens zijn met de in hoofdstuk twee genoemde documentairemaker Abdelkarim El-Fassi. El-Fassi stelt dat door mensen aan te spreken op kaders die niet functioneel zijn binnen de context van het gesprek de kloof tussen hen wordt vergroot. Volgens Todorov gaat het er om dat je je als burger gerespecteerd voelt als medeburger op gelijke gronden. Todorov schrijft: 'Gelovig zijn is geen beletsel je plichten als staatsburger te vervullen'.¹⁰⁷

Alhoewel het door Todorov omschreven proces van beschaving dat leidt tot gelijkheid moet worden verinnerlijkt door individuen, is het volgens hem van belang dat de overheid bijdraagt aan de bevordering van deze houding. De overheid moet discriminatie uitbannen door middel van wet-, en regelgeving, maar ook aan de hand van positieve maatregelen. Hij ziet ontmoetingen als belangrijke kaders voor functionele identificatie. De overheid zou ontmoeting op functionele gronden kunnen stimuleren door te investeren in scholen en vervoersmiddelen. Als andere positieve maatregelen met betrekking tot het uitbannen van discriminatie noemt hij het instellen van een Islamitische feestdag naast alle christelijke feestdagen.¹⁰⁸

De bovenstaande voorstellen voor de stimulering van functionele identificatie leggen allemaal de nadruk op het overstijgen van bestaande segregatie en het ontmoeten op functionele gronden. Dit kan doormiddel van wet-, en regelgeving, educatie en ontmoetingen. De overheid en instellingen als bijvoorbeeld musea en scholen, kunnen deze ontwikkelingen stimuleren. Uiteindelijk is het aan de burgers om de functie van de gemeenschap te onderschrijven en de wederzijdse verbintenis te verbeelden. Erkenning van de onderlinge afhankelijkheid en tolerantie voor verschillen kunnen leiden tot solidariteit. Deze solidariteit is de basis voor functionele identificatie met de Europese Unie.

¹⁰⁵ European Union, *Report on the Role of Public Arts and Cultural Institutions in the Promotion of Cultural Diversity and the Intercultural Dialogue* (Brussels: European Union, 2014), 10.

¹⁰⁶ Todorov, *Angst voor de barbaren*, 40.

¹⁰⁷ Todorov, *Angst voor de barbaren*, 236.

¹⁰⁸ Todorov, *Angst voor de barbaren*, 241, 289.

4.4. Normatieve identificatie: een meerstemmige inclusieve arena

In hoofdstuk drie komt naar voren dat Europeanen niet het idee hebben dat hun stem telt op Europees niveau. Normatieve identificatie met de Europese Unie komt hierdoor nauwelijks tot stand. Door de snelle maatschappelijke veranderingen hebben zij de indruk greep op de 'eigen' cultuur te verliezen. Vanuit dit gevoel van verlies zoeken zij naar andere referentiekaders dicht bij huis, waar ze meer greep op kunnen uitoefenen. Oorzaak voor dit gevoel wordt door theoretici toegeschreven aan het ontbreken van een publieke ruimte en het democratisch tekort van de Europese Unie.

Verschillende denkers schrijven een belangrijke rol toe aan de media wat betreft het creëren van een publieke arena. Volgens Habermas zijn de massamedia verantwoordelijk voor het scheppen van een publieke arena. Deze zou tot stand moeten komen doordat deze kanalen hun verantwoordelijkheid erkennen. Dit gevoel van verantwoordelijkheid moet vervolgens leidend zijn in de berichtgeving. Zo is het van belang dat zij meer aandacht besteden aan Europese thema's en aangeven hoe over deze thema's wordt gedacht in andere landen binnen de Europese Unie.¹⁰⁹

Een ander redelijk specifieke oplossing voor het creëren van een publieke arena komt naar voren uit het door de Europese Unie gefinancierde onderzoek 'Art Festivals and the European Public Culture'. In dit onderzoek wordt beschreven dat internationale festivals uitstekende (mogelijke) publieke arena's zijn. Volgens de onderzoekers zou de Europese Unie meer zichtbaar moeten zijn op dit soort festivals. Het onderzoeksrapport adviseert de Europese Unie bij te dragen aan dit soort festivals doormiddel van sponsoring, het organiseren van culturele debatten en het stimuleren van uitwisselingsprogramma's voor kunstenaars of artiesten door heel Europa. De politiek kan echter alleen voorwaarden voor een publieke arena scheppen, uiteindelijk moeten de festivalgangers zelf met elkaar de dialoog aangaan.¹¹⁰ De conclusie die voortkomt uit dit onderzoek zou kunnen worden toegepast op andere internationale ontmoetingsplekken. Dit idee van de creatie van ontmoetingsplekken overlapt met de oplossingen die worden geopperd voor functionele identificatie met de Europese Unie.

Naast de creatie van een Europese publieke arena is het voor normatieve identificatie met Europa van belang dat burgers vervolgens voldoende toegang hebben tot deze arena. De WRR schrijft dat de media een belangrijke taak hebben wat betreft representatie van verschillende groepen mensen binnen de Europese samenleving. Over veel minderheidsgroepen wordt voortdurend gesproken in de media, maar zelf zijn zij weinig aan het woord. 'Uit het oogpunt van representativiteit is het echter goed als verschillende mensen met verschillende standpunten in het publieke debat aan het woord komen.'¹¹¹

Ook Saskia Sassen richt zich op dit probleem van representatie. Zij zegt dat het neo-liberale systeem heeft geleid tot grote ongelijkheid en onzichtbaarheid. Zij ziet hier voornamelijk een rol voor kunstenaars: 'Art can make visible what has been lost from view [...]. Artists, especially the more activist ones, play an important role in creating sanctuaries where alternatives can be invented and tried out'.¹¹²

Todorov stelt dat een publieke arena ook beter zou werken als normen

¹⁰⁹ Habermas, *The Crisis of the European Union. A Response*, 48-49.

¹¹⁰ European Commission, *The Development of European Identity/Identities: Unfinished Business*, 17-18.

¹¹¹ WRR, *Identificatie met Nederland*, 144.

¹¹² Saskia Sassen, "Invisibility, globalization and the limits of the political language," *The Green European Journal* (Brussels: The Green European Foundation, 2015), 37-38.

binnen deze arena zouden worden aangepast aan de hand van discussie en consensus in plaats van (wat nu vaak gebeurt) op basis van gewoonte of gebruik. Op deze manier zou er meer ruimte komen voor minderheden en hun wensen. Als voorbeeld noemt hij de vraag van moslimvrouwen om een paar uur per week niet-gemengd zwemmen in te stellen bij gemeenschappelijke zwembaden. Alhoewel dit in onze cultuur minder gebruikelijk is, stelt de filosoof dat er meer ruimte voor moet worden gemaakt, omdat het ons ook niet schaadt.¹¹³

Naast een publieke arena is er in de Europese Unie ook sprake van gebrekkige democratie. De afstand tussen Brussel en de burgers is te groot en de burger voelt zich hierdoor niet genoeg vertegenwoordigd. De afstand tussen Brussel en de kiezers zou volgens Heather Grabbe en Stefan Lehne kunnen worden verkleint via het internet. Europese politici zouden online hun standpunten aan het grote publiek moeten duidelijk maken en zich moeten mengen in online discussies. Op deze manier biedt het internet, volgens deze twee auteurs, mogelijkheden voor het tot stand komen van digitale betrokkenheid.¹¹⁴ Daarnaast pleiten Grabbe en Lehne ook voor een intensivering van de democratie in Europa. Nationale parlementen moeten volgens hen meer ruimte krijgen om voorstellen te kunnen doen op Europees niveau. Op dit moment kunnen zij alleen voorstellen afwijzen. Grabbe's en Lehne's voorstel zou er voor kunnen zorgen dat kwesties die spelen op nationaal niveau eerder gehoord worden door de Europese Unie.¹¹⁵ Er zijn meerdere auteurs die stellen dat normatieve identificatie met de Europese Unie kan worden vergroot door een intensivering van de democratie. Grabbe en Lehne zijn echter de enigen die met een enigszins concreet voorstel komen.

Zo pleiten ook Ska Keller en Mar Garcia Sanz voor een democratischere Europese Unie. Zij vestigen hun hoop op bottom-up burgerbewegingen die zelf de macht in handen nemen. Als voorbeeld nemen zij de opkomst van dit soort bewegingen in landen als Spanje, waar sociale en economische onrust ervoor zorgden dat het volk besloot zelf in actie te komen. Doormiddel van mobilisatie van een groot deel van de bevolking richtten zij een eigen politieke partij op en deden mee aan de verkiezingen. Eenzelfde soort bottom-up beweging zou volgens Keller en Gracia Sanz bijdragen aan een democratischer Europa waar burgers zich beter vertegenwoordigd voelen. Ze betreuren echter dat de opkomst van zo'n beweging voorlopig nog niet is te zien op Europees niveau en dat deze niet kan worden gecultiveerd vanuit de overheid, maar vanuit de bevolking moet komen.¹¹⁶

Een ander belangrijke aanjager van het idee van radicale democratie is Chantal Mouffe. Zij stelt dat democratie betekent dat burgers weloverwogen keuzes maken vanuit een gevoel voor gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor de samenleving. Van belang is dat de keus die men kan maken daadwerkelijke alternatieven zijn. In hoofdstuk drie is omschreven dat Chantal Mouffe stelt dat echte keuzemogelijkheden ontbreken. Zij pleit voor een intensivering van het politieke debat. Europeanen moeten hierbij weer voor 'echte' keuzes worden gesteld. Hierbij moet een verschuiving worden gemaakt van antagonistisch denken naar agonistisch denken. Antagonisme staat voor het denken in tegenstellingen zoals wij/zij, vijand/vriend. Agonisme staat voor het denken in tegenstellingen die elkaar nodig hebben. Haar ideologie is mooi, maar zonder concrete handvatten voor Europa blijft hij erg abstract.¹¹⁷

¹¹³ Todorov, *Angst voor de barbaren*, 242.

¹¹⁴ Grabbe en Lehne, "Bring Europe closer to the people," 23.

¹¹⁵ Grabbe en Lehne, "Bring Europe closer to the people," 24-25.

¹¹⁶ Ska Keller, Mar Garcia Sanz, "Europe's survival depends on solidarity," *The Green European Journal* (Brussels: The Green European Foundation, 2015), 65.

¹¹⁷ Mouffe, "Transforming political consciousness," 60.

Een ideologisch denker die eigenlijk niet in dit rijtje thuis hoort, omdat zij niet specifiek spreekt over Europa, maar over het westen, is Martha Nussbaum. Zij wordt hier toch genoemd omdat haar visie op een democratischere samenleving toepasbaar is op de Europese Unie. Ook zij ziet de democratie aftakelen en schrijft de schuld hiervan toe aan het verdwijnen van echte keuzemogelijkheden. De kritische blik van de burger is volgens haar sterk gereduceerd door toenemend neo-liberalisme en individualisme. Onderwijs en de kunsten kunnen volgens Nussbaum middelen om burgers bewust te maken van hun verantwoordelijkheid en van de verschillende keuzemogelijkheden. Via cultuur leert de mens loyaal zijn, zich inleven in anderen en kritisch nadenken. Met als gevolg dat de burger zichzelf ziet als onderdeel van een groter geheel (functionele identificatie). Dit is volgens Nussbaum nodig om een verantwoordelijk democratisch burger te zijn en te blijven. Echte democratische keuzes kunnen volgens haar alleen worden gemaakt als je kennis van zaken hebt.¹¹⁸ 'Knowledge is no guarantee for good behavior, but ignorance is a virtual guarantee of bad behavior.'¹¹⁹

Zoals uit de bovenstaande paragraaf is gebleken, is normatieve identificatie vooral afhankelijk van zij die articulatiemacht hebben. Politici, de overheid en media moeten de verantwoordelijkheid dragen voor het creëren van een politieke en publieke arena waar een veelheid aan standpunten gerepresenteerd wordt. Omdat veel Europeanen het gevoel hebben dat hun stem niet telt binnen de Europese Unie, is democratisering ook van belang. Hiervoor worden verschillende oplossingen aangedragen. Het meest concrete voorstel is een wijziging in de wet en regelgeving van de Europese Unie, waarbij meer ruimte wordt gegeven aan nationale parlementen om voorstellen te doen op Europees niveau. 'Eenheid in verscheidenheid' is het motto van de Europese Unie.¹²⁰ Wil dit motto realiteit worden, is het van belang dat er meerstemmigheid komt in het publieke debat. De mate waarin Europeanen zeggenschap ondervinden heeft grote invloed op de mogelijkheid tot normatieve identificatie met de Europese Unie.

4.5. Een cultuur van hoop

Europeanen leven in angst doordat ze geen vertrouwen hebben in de Europese Unie. Dit komt voort uit zowel een gebrek aan functionele, als normatieve identificatie. Moisi schrijft dat het van belang is dat de cultuur van angst plaats maakt voor een cultuur van hoop. 'In [...] Europa moet het 'lef om te hopen' [...] geleidelijk aan 'het gemak van de angst' vervangen.'¹²¹ Hoop betekent vertrouwen. Dit vertrouwen in de Europese Unie kan pas tot stand komen als er een bepaalde mate van functionele en normatieve identificatie aanwezig is.

Volgens Erica Meijers kan deze hoop worden gevonden in verhalen van mensen voor wie Europa een droombeeld is. Denk hierbij aan vluchtelingen. Zij stelt dat juist de angst en onrust kunnen zorgen voor een gevoel van hoop, ofwel emotionele verbondenheid. 'If it is indeed the suffering and failures that bind us, it is because we all interpret them as a dereliction of our own ideal civilisation.'¹²² Een bepaalde mate van angst is gezond en kan heel constructief werken. Voorbeeld hiervan is de oprichting van de Europese Unie na de Tweede Wereldoorlog. Nu die uit onze herinnering is verdwenen moeten we luisteren naar de verhalen van

¹¹⁸ Martha C. Nussbaum, *Not for Profit. Why democracy need the humanities* (Princeton: Princeton University Press, 2010), 79-83.

¹¹⁹ Nussbaum, *Not for Profit*, 81.

¹²⁰ Europese Unie, "Europese symbolen," geraadpleegd 9 december, 2015, http://europa.eu/about-eu/basic-information/symbols/index_nl.htm.

¹²¹ Moisi, *Geopolitiek van emoties*, 237.

¹²² Meijers, "Europe's identity crisis," 20.

vluchtelingen die Europa als hun droomland zien. Zij vertegenwoordigen volgens Meijers 'de ziel' van Europa. Emotionele identificatie kan tot stand komen door collectieve hoop op een betere toekomst.¹²³

Stimuleren van emotionele identificatie met de Europese Unie is moeilijk omdat deze zo persoonlijk is. De WRR stelt dat het vieren van emotionele verbondenheid emotionele identificatie met Europa kan versterken. Emotionele verbondenheid als collectieve ervaring. Dit kan doormiddel van festivals, rituelen en symbolen. De WRR benadrukt echter dat het van belang is om de invulling hiervan voor een groot deel aan de burgers over te laten.¹²⁴

Goed voorbeeld van 'spontane' uitdrukking van de emotionele verbondenheid tussen Europeanen zijn de reacties na de aanslagen in Parijs en Brussel. Veel Facebook-gebruikers veranderden hun profielfoto in de kleuren van de vlag van het getroffen land. Op deze manier wilde zij hun verbintenis met de slachtoffers laten blijken. Dit soort reacties en bewegingen, die emotionele verbondenheid tussen Europeanen uitdrukken, zijn echter moeilijk te voorspellen of te cultiveren.

Daarnaast is emotionele identificatie met de Europese Unie alleen mogelijk als deze wordt gepresenteerd als complementair aan andere emotionele identificaties. Op dit moment worden standpunten omtrent Europa vaak gepresenteerd als ofwel 'eurofiel' ofwel 'eurosceptisch'. Waarbij de eerste betekent vóór de Europese Unie, tegen de Natie en die tweede staat voor het omgekeerde. Een complementair idee van identificatie met Europa betekent dat er moet worden afgezien van beide van deze extreme standpunten.

Emotionele identificatie met de Europese Unie is het moeilijkst te stimuleren door overheid of andere instanties. Deze vorm van identificatie is puur persoonlijk en daarom beperkt te cultiveren met algemene middelen. In ieder geval moet de emotie van angst plaatsmaken voor vertrouwen en daarmee voor hoop. Want zonder vertrouwen kunnen geen emotionele verbindingen met de Europese gemeenschap ontstaan.

In dit hoofdstuk zijn zowel abstracte als meer concrete mogelijkheden voor stimulering van de verschillende identificatieprocessen met de Europese Unie uiteengezet. Duidelijk is dat voor het tot stand komen van verschillende soorten verbindingen tussen Europeanen, een bepaalde basishouding is vereist. De kosmopolitische insteek lijkt, in deze tijden, waarbij steeds meer wordt teruggegrepen op nationale, religieuze of etnische identificatie kaders, een goed vertrekpunt. De drie identificatieprocessen met Europa kunnen alleen versterkt worden aan de hand van samenwerking. Samenwerkingen tussen de overheid, media, instellingen, politici, gezag dragende personen en de Europeanen zelf. Het is van belang dat er verschillende veranderingen plaatsvinden op het gebied van organisatie, beleid, gevoel van verantwoordelijkheid, mentaliteit en emotie.

¹²³ Erica Meijers, "Europe's identity crisis," 16-21

¹²⁴ WRR, *Identificatie met Nederland*, 107-108.

5. Identificatie met de Europese Unie

De Europese Unie verkeert onder grote druk. Verschillende maatschappelijke ontwikkelingen dagen haar legitimiteit en vooruitgang uit. Europeanen keren zich in steeds grotere mate af van het Europese project. Dit komt naar voren uit 'de Eurobarometer 2015', maar bijvoorbeeld ook uit reacties op de vluchtelingenstromen en het referendum over Oekraïne. Uit onvrede zoeken deze burgers naar identificatie kaders dicht bij huis zoals religie, etniciteit of nationaliteit. Blijft de Europese Unie bestaan, dan is het noodzaak dat een groter gedeelte van de Europese bevolking zich met deze internationale maatschappij identificeert. Het stimuleren van identificatie met Europa zou kunnen bijdragen aan soliditeit en tolerantie tussen Europeanen. Dit onderzoek richt zich op de (her-)verbeelding van de Europese gemeenschap tegen de achtergrond van de hedendaagse maatschappelijke ontwikkelingen.

In dit onderzoek wordt gepleit voor een focus op identificatie met Europa, in plaats van een focus op dé Europese identiteit. Deze benadering meer open en inclusief. De benadering is overgenomen uit het rapport 'Identificatie met Nederland' van de WRR. De door Richard Jenkins geformuleerde benadering van identiteit is overgenomen. Identificatie gaat hierbij niet over *wij of zij*, maar over *wij en zij*. Deze in steek van identificatie met de Europese Unie gaat uit van meerdere routes of mogelijke gronden voor het vinden van verbindingen. In dit onderzoek wordt net als in het WRR rapport onderscheid gemaakt tussen functionele, normatieve, en emotionele identificatie.

Tijdens de zoektocht naar mogelijke verbindingen met het Europese project is het ook van belang te onderzoeken waarom deze niet tot stand komen. Disidentificatie is het mislukken van het tot stand komen van verbindingen tussen Europeanen of het moedwillig verbreken van deze verbindingen.

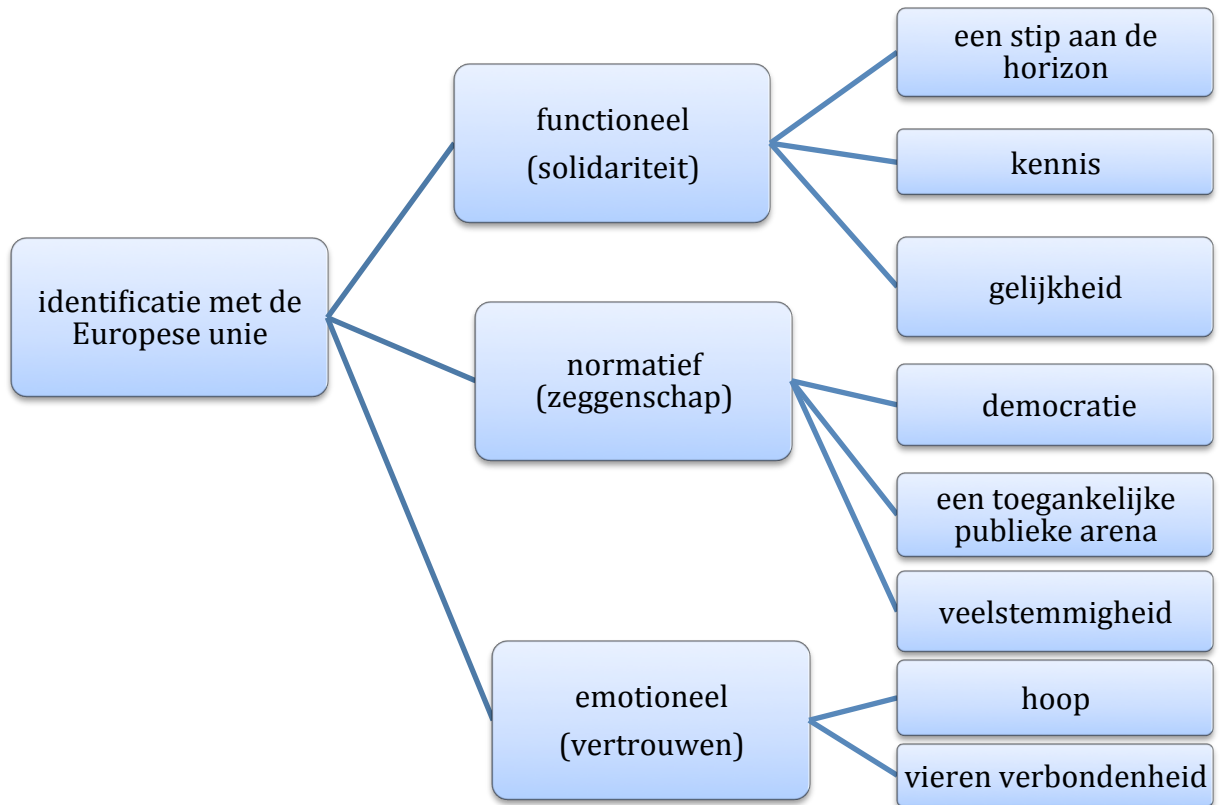
Dit onderzoek is een zoektocht naar de mogelijke pijlers die de basis kunnen zijn voor het stimuleren van identificatie met Europa. De hoofdvraag luidt: *welke pijlers, die naar voren komen uit het huidige theoretische debat over de toekomst van de Europese identiteit, kunnen bijdragen aan bevordering van identificatie met de Europese Unie?* Deze zoektocht naar pijlers voor de identificatieprocessen met de Europese Unie gaat uit van wat de WRR noemt: 'een stapeling van oplossingen die tezamen het gevoel van binding met de gemeenschap [...] kunnen versterken'.¹²⁵ Er worden meerdere routes en mogelijkheden geformuleerd voor identificatie met de Europese Unie.

5.1. Functionele, normatieve en emotionele identificatie

In dit onderzoek is een onderscheid gemaakt tussen functionele, normatieve en emotionele identificatie. Er is onderzocht welke maatschappelijke ontwikkelingen deze identificatieprocessen uitdagen en welke oplossingen zouden kunnen bijdragen aan de totstandkoming of versterking van deze afzonderlijke processen. In het onderstaande schema is weergegeven welke kernpunten de verschillende identificatieprocessen kunnen bevorderen. Deze punten zijn de acht pijlers voor identificatie met de Europese Unie. Het woord *pijlers* is bewust gekozen omdat hiermee de nadruk ligt op het gegeven dat de mogelijkheid tot identificatie op al deze acht punten kan steunen. De pijlers staan voor meervoudige mogelijkheden voor versterking van identificatie. Een bepaalde houding ten opzichte van je mede

¹²⁵ WRR, *Identificatie met Nederland*, 201.

Europeanen is vereist willen deze pijlers betekenis hebben en tot stand kunnen komen. Sommige auteurs opperen dat het kosmopolitische denken hier de grondslag voor zou kunnen zijn. Deze visie heeft ook zijn beperking. Een belangrijk fundament voor deze pijlers is in ieder geval de erkenning van onderlinge verbondenheid en een open houding naar je medeburgers. In de volgende paragrafen worden de afzonderlijke pijlers uiteengezet.

5.2. Functionele identificatie

Europeanen delen met elkaar het Europese burgerschap, gebaseerd op het idee dat zij een gemeenschappelijk belang hebben. Het fundament van dit burgerschap is *solidariteit* door gelijkheid, onderlinge afhankelijkheid en een gemeenschappelijk doel. Functionele identificatie is het onderschrijven van deze zaken. Volgens theoretici wordt deze vorm van identificatie bemoeilijkt door de beperkte integratie van sociale zaken binnen de Europese Unie. Deze sociale zaken hebben invloed op het dagelijks leven. Verdere integratie zou kunnen bijdragen aan een meer directe onderling gevoel van afhankelijkheid onder Europeanen. Daarbij komt dat veel Europeanen, vooral de jongere generatie, het doel achter de oprichting van de Europese Unie vergeten zijn.

Een gebrek aan direct contact tussen groepen binnen de samenleving zorgt tevens voor een gebrek aan kennis van 'de ander'. Onbekend maakt toch al snel onbemind. In tijden van crisis en onrust binnen de Europese Unie trekken Europeanen zich daardoor makkelijk terug binnen hun eigen groep (nationaliteit, religie of etniciteit). Niet alleen onrust in Europa draagt bij aan deze disidentificatie. Ook de grote ongelijkheid tussen groepen en individuen binnen de Europese Unie draagt hieraan bij.

Media en politici lijken de kloof tussen verschillende groepen en Europeanen alleen nog maar verder te articuleren door deze consequent aan te spreken buiten

functionele kaders. Hiermee vergroten zij het wij/zij gevoel in de samenleving.

Een stip aan de horizon

Een stip aan de horizon is van belang voor het stimuleren van een gevoel van onderlinge afhankelijkheid. Een gezamenlijk doel nastreven, waarvoor je van elkaar afhankelijk bent, creëert een band. De Europese Unie zou haar ambities kunnen uitbreiden en daarmee de onderlinge afhankelijkheid van Europeanen kunnen versterken. Anderen zeggen dat een verdere intensivering van het Europese project niet nodig is, maar dat politici en onderwijs instellingen moeten bijdragen aan de (her-)verbeelding van het nut van de Europese Unie door het vergroten van de kennis hierover onder de Europeanen. Het gaat hen hierbij vooral op de bewustwording of erkenning van de reeds bestaande wederzijdse afhankelijkheid.

Kennis

Niet alleen kennis van een gemeenschappelijke doel, maar ook kennis van 'de ander' is van belang voor de totstandkoming van functionele identificatie. Zonder kennis van 'de ander' is het moeilijk verbindingen aan te gaan. Zowel onderwijs als het scheppen van ontmoetingsmogelijkheden en ontmoetingsplekken kunnen hier aan bijdragen. Kennis kan het wantrouwen tussen burgers wegnemen en solidariteit vergroten.

Gelijkheid

Officieel hebben Europese burgers gelijke rechten. In de praktijk blijkt er echter op verschillende vlakken grote ongelijkheid te bestaan binnen de Europese Unie. De overheid kan via wet- en regelgeving bijdragen aan het verder uitbannen van discriminatie en ongelijkheid. Daarnaast ligt er een verantwoordelijkheid bij burgers om af te zien van de reducerende kijk op anderen. Kennis kan dit stimuleren, maar uiteindelijk is het aan de Europeanen zelf om deze houding aan te nemen.

5.3. Normatieve identificatie

De Europese Unie is gefundeerd op de principes van een rechtstaat en een democratie. Normatieve identificatie met de Europese Unie kan alleen tot stand komen als Europeanen het gevoel hebben onderdeel uit te maken van deze democratie. Deze vorm van identificatie gaat over *zeggenschap*. Dit betekent dat Europeanen voldoende toegang moeten hebben tot het publieke en politieke debat. Daarnaast moeten zij zich in deze arena's voldoende vertegenwoordigd voelen. Maatschappelijke ontwikkelingen zorgen voor veranderingen in de samenleving. Dit leidt tot discussies over normen. Normatieve identificatie met de Europese Unie is afhankelijk van de manier waarop deze conflicten worden opgelost.

De Europese Unie mist directe democratie en veel lidstaten hebben een deel van hun soevereiniteit op nationaal niveau moeten afstaan, in ruil voor een gedeelte soevereiniteit op Europees niveau. Een groot deel van de Europeanen heeft daardoor het gevoel dat hun stem niet telt binnen de Europese Unie. Nationalistische partijen spelen in op deze onrust onder burgers. Zij presenteren de natie als een tastbaarder kader voor normvorming. Europa mist een gedeelte publieke ruimte waar conflicten over normen kunnen worden beslecht. Deze publieke ruimte is in grote mate afhankelijk van de media en politici, maar deze nemen weinig verantwoordelijkheid voor het creëren van zo'n soort ruimte. Bovendien is er weinig plek voor diversiteit binnen de verschillende debatten. Standpunten worden veelal zwart/wit gepresenteerd. Hierdoor verdwijnen alternatieven en voelen veel Europeanen zich niet vertegenwoordigd.

Een toegankelijke publieke arena

De pijler *een toegankelijke publieke arena* staat voor de publieke mogelijkheid voor het voeren van discussies over normen. De media kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan de totstandkoming van zo'n publieke arena door meer aandacht te geven aan Europese thema's. Daarnaast worden internationale ontmoetingsplekken zoals festivals aangewezen als mogelijke plekken voor debat. De overheid kan de totstandkoming van de dialoog op dit soort plekken actief stimuleren.

Veelstemmigheid

Naast het creëren van een publieke arena is het van belang dat er genoeg ruimte is voor een veelheid aan stemmen in zowel het publieke als politieke debat. Omdat veel Europeanen het gevoel hebben dat hun stem niet gehoord wordt keren zijn hun rug naar het Europese project. Omdat de Europese Unie bestaat uit verschillende culturen en bevolkingsgroepen, is voldoende representatie van al deze groepen van belang. De media kunnen bijdragen aan de veelstemmigheid door ook minderheidsgroepen beter te representeren. Daarnaast kunnen publieke figuren zoals politici en kunstenaars hier een grote rol in spelen. Zij kunnen met hun macht standpunten zichtbaar maken en stemmen toevoegen aan het debat.

Democratie

De afstand tussen Brussel en de Europeanen is groot. De Europese Unie is gebaseerd op democratische principes, maar in de praktijk hebben haar burgers weinig directe zeggenschap. Aanpassingen in de politieke structuur zouden de zeggenschap van burgers op Europees niveau kunnen vergroten. Grabbe en Lehne doen het voorstel om nationale parlementen meer ruimte te geven om voorstellen in te brengen op Europees niveau. Minder concrete voorstellen van andere denkers zijn: een bottom-up beweging waarbij de Europeanen zelf in opstand komen en zelf de macht in handen nemen, een intensivering van het democratische debat en burgers democratischere kiezers maken door onderwijs.

5.4. Emotionele identificatie

Naast solidariteit en zeggenschap is een bepaalde mate van emotionele verbondenheid met de Europese Unie van belang. Emotionele verbondenheid met Europa is sterk verbonden met *vertrouwen*. Deze vorm van identificatie is het meest persoonsgebonden en daarom het moeilijkst in algemene voorwaarden uit te drukken. Verbindingen met Europa op emotioneel vlak hebben veel te maken met loyaliteit, betrokkenheid en trots.

In het door angst geteisterde Europa heerst wantrouwen. Dit wantrouwen is sterk verbonden met de emotie angst. Deze angst zorgt ervoor dat er wordt terug gegrepen op andere identificatiekaders dan de Europese Unie. Bevordering van een complementair idee van emotionele identiteit past in de lijn van het Europese motto; 'eenheid in verscheidenheid'. Bovendien is een complementair uitgangspunt realistischer, in het geval van de Europese Unie, omdat veel Europeanen meerdere loyaliteiten kennen. De uitdrukking 'verlamd door angst' beschrijft precies de situatie waarin de Europese Unie zich op dit moment begeeft. Angst en wantrouwen bemoeilijken het tot stand komen van verbindingen.

Hoop

Voor het aangaan van verbindingen is een bepaalde mate van vertrouwen nodig. Dit betekent dat de huidige angst die heerst in de samenleving plaats moet maken voor hoop. Hoop betekent namelijk vertrouwen. Alle andere pijlers kunnen bijdragen aan

het vergroten van het vertrouwen binnen de Europese Unie. Erica Meijers stelt dat deze hoop ook kan worden gezocht in verhalen van vluchtelingen die naar Europa komen. Zij zien Europa als een droombeeld, een mogelijkheid.

Vieren verbondenheid

Emotionele identificatie kan ook tot stand komen door gedeelde ervaringen. Festivals, rituelen en symbolen kunnen hieraan bijdragen. De Europese Unie heeft een vlag en een volkslied. Eventuele andere mogelijke uitingen voor emotionele identificatie zouden kunnen worden onderzocht. Er wordt echter door verschillende auteurs benadrukt dat emotionele identificaties door hun persoonlijke aard moeilijk te stimuleren zijn door overheden of instanties.

5.5. Identificatie met de Europese Unie

Het onderscheid tussen functionele, normatieve en emotionele identificatieprocessen is puur analytisch. In de praktijk lopen deze verschillende routes voor identificatie door elkaar heen. Zij stimuleren elkaar. De acht geformuleerde pijlers oefenen dan ook invloed uit op elkaar. De verantwoordelijkheid voor het tot stand komen of onderhouden van deze pijlers is afhankelijk van verschillende actoren.

Mogelijkheden voor de overheid, (zowel op Europees als op nationaal niveau) liggen op het gebied van het versterken van identificaties door stimuleren van de pijlers. Dit kan aan de hand van wet- en regelgeving, maar ook doormiddel van positieve maatregelen en beleid. Opleidingen, organisaties en instituties (zoals festivals en musea) zijn plekken waarbinnen kennis kan worden verspreid en ontmoetingen kunnen plaats vinden. Omdat Europese identificaties tot stand komen in het discours, zijn representaties van groot belang. Publieke figuren zoals kunstenaar en politici, maar ook de media kunnen een belangrijke rol spelen in de representatie van verschillende groepen en standpunten. Daarnaast kunnen zij een bijdragen leveren aan de verbeelde gemeenschap door standpunten minder te presenteren in enkel tegenstelling als wij of zij, ja of nee. Aan de Europeanen vooral de taak om hun angst te laten varen en een open houding aan te nemen ten opzichte van hun medemens. Zij moeten inburgeren op Europees niveau. *Inburgeren* betekent in deze context dat de Europeanen erkennen dat zij medeburgers zijn en daarom gemeenschappelijk een bijdrage moeten leveren aan de Europese samenleving. 'Met het oog daarop dienen zij een idee te krijgen van de betekenis, de rechten en plichten van het democratische burgerschap [...].'¹²⁶

De gearticuleerde pijlers kunnen nooit garanderen dat identificatie met de Europese Unie tot stand komt, maar vormen een goede voedingsbodem. Niet alleen vormen zij een mooi vertrekpunt voor het aangaan van verbindingen. Zij kunnen ook worden gezien als eventuele beleidsaanbevelingen aan zowel de Europese Unie, als de lidstaten.

Identificatie met de Europese Unie is een constante collectieve actie. Dit betekent dat de gemeenschap gezamenlijk verantwoordelijk is voor het bouwen van bruggen tussen de bestaande afzonderlijke eilandjes. Deze bruggen moeten vervolgens actief worden onderhouden en regelmatig worden geactualiseerd.

Het gaat er in veel gevallen niet zo zeer om dat er nieuwe verbindingen worden gecreëerd als wel dat bestaande verbindingen zichtbaar worden gemaakt. De pijlers die naar voren komen uit dit onderzoek kunnen bijdragen aan de bewustwording van de noodzaak van verbindingen. De overheid, instellingen en publieke figuren kunnen verbindingen articuleren en versterken. Zij zijn echter alleen in staat verbindingen te bevorderen. Het is aan de Europeanen om deze wederzijdse

¹²⁶ Couwenberg, "Van culturele zelfbeschikking tot democratisch burgerschap," 166.

afhankelijkheid te erkennen. Van bovenaf kan men stimuleren, het is de burger die uiteindelijk moet identificeren.

Reflectie

Onwetendheid heeft nooit kwaad gedaan; de dwaling alleen is noodlottig; men verdwaalt niet omdat men niet weet, maar omdat men denkt te weten.
-Jean Jacques Rousseu-

It's no measure of health to be well adjusted in a profoundly sick society.
-Jiddu Krishnamurti-

Een kritische reflectie op het onderzoek leek mij gepast. De door mij gekozen methode heeft zijn beperkingen. Het onderwerp Europese identiteit is divers en daarom vanuit verschillende invalshoeken te benaderen. Elke vorm van identificatie met een groep is een (vaak onbewuste) keuze. Het is een verbinding die wordt aangegaan door een individu. Het stimuleren van identificatie met de Europese Unie betekent burgers aansporen te kiezen voor bepaalde verbindingen. Dit stimuleren is daardoor een politieke bezigheid. Dit onderzoek vertegenwoordigt daarmee een pro-Europees politiek standpunt. Ik bevestig niet het nut of de toekomst van de Europese Unie.

Natuurlijk zijn er vele tegenstanders van dit standpunt. Deze zijn in dit onderzoek nauwelijks aan bod gekomen. De problemen waar de Europese Unie mee te maken heeft zijn in het tweede hoofdstuk van het onderzoek geanalyseerd. Vanuit mijn pro-Europese houding heb ik de opkomst van euro-sceptische partijen hier behandeld als een probleem. Ik ben hier niet ingegaan op de vraag of het standpunt van deze partijen juist is. Bovendien is dit ook niet mogelijk, omdat een mening nooit een waarheid kan zijn. Deze tegenstanders van de Europese Unie schrijven waarschijnlijk andere oorzaken toe aan de problemen waarmee de Europese Unie kampt. Ik heb er duidelijk voor gekozen vanuit een pro-Europese houding de problemen te analyseren.

De keuze voor een literatuuronderzoek stelde mij voor een ander moeilijk dilemma. Namelijk de afbakening van mijn literatuur. De actualiteit van mijn onderwerp maakte dat in eerste instantie een tijdsafbakening een juist criterium leek voor het selecteren van de publicaties. Dit bleek echter niet het geval. De hoeveelheid aan artikelen over dit onderwerp is enorm. Vandaar dat ik heb gekozen een aantal prominente denkers te bestuderen voor mijn analyse. Deze heb ik aangevuld met analyses van bij mij bekende auteurs. Mijn achtergrond als student aan de geesteswetenschappen faculteit is daardoor op sommige plekken merkbaar in het onderzoek.

De actualiteit van het thema van dit onderzoek heeft tevens invloed op de behapbaarheid van de informatie. Veel van de maatschappelijke ontwikkelingen die worden beschreven zijn nog steeds aan de gang. Daardoor is het lange termijn effect hiervan nog niet goed te zien. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het effect van de afwijzing van het verdrag met Oekraïne door de Nederlanders, doormiddel van het onlangs gehouden referendum. De Nederlandse overheid zal iets moeten doen met deze uitkomst ook al is deze niet bindend. Dit zal effect hebben op de gemoederen in Nederland en de Nederlandse houding met betrekking tot de Europese Unie. Ook in andere landen zijn gebeurtenissen aan te wijzen die invloed hebben op de publieke opinie van de inwoners van deze landen. Denk bijvoorbeeld aan de aanslagen in Frankrijk en Brussel, maar ook een mogelijke Brexit.

De beperkte omvang van de opdracht, evenals de beperkte tijd die er voor stond hebben er toe geleid dat ik heb gekozen een beschouwing van het reeds gevoerde en huidige beleid van de Europese Unie op dit vlak achter wege te laten.

Evenals een uitvoerige bestudering van de verschillende momenten waarop de discussie over Europese identiteit eerder oplaaide. Dit zijn dan ook interessante punten voor verder onderzoek. Interessante vragen zijn: welk van de uit dit onderzoek naar voren gekomen pijlers zijn terug te zien in het huidige beleid van de Europese Unie? Op welke punten zou het beleid van de Europese Unie en de lidstaten kunnen worden versterkt naar aanleiding van deze pijlers? In het vierde hoofdstuk van dit onderzoek zijn verschillende oplossingen aangedragen voor het versterken van deze pijlers. Een volgend onderzoek zou zich ook specifiek kunnen richten op het uitbreiden van deze mogelijke oplossingen.

Behandelde auteurs

Thije Adams & Frans Hoefnagel

Thije Adams werkte als ambtenaar op het Ministerie van WVC en OCW. Op dit moment is hij werkzaam als publicist op het snijvlak van kunst, cultuur en beleid. Frans Hoefnagel was jarenlang verbonden met de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid. Hij is jurist en promoveerde op een onderzoek naar de relatie tussen wetgeving en cultuurbeleid. Adams & Hoefnagels analyse van de verandering op een maatschappelijk betrokken burger naar een consument is relevant voor dit onderzoek. Zij beschrijven een veranderde positie van het individu in een door maatschappelijke ontwikkelingen veranderde samenleving.

Benedict Anderson

Benedict Anderson (1936-2015) was historicus en politiek wetenschapper. In zijn werk focuste hij op de relatie tussen politieke macht en de gemeenschap. De meest invloedrijke werken die hij schreef gingen over de opkomst van het nationalisme. In de context van dit onderzoek is zijn theorie interessant, omdat hij stelt dat een gemeenschap enkel kan bestaan als zij verbeeld wordt door haar leden.

Kristin Archick

Kristin Archick is specialist in Europese Affaires en buitenlandbeleid. Zij schrijft analyses over de stand van zaken binnen de Europese Unie. Haar analyses worden voor dit onderzoek gebruikt om inzicht te krijgen in de meer algemene problemen waarmee de Europese Unie te maken heeft. Haar werk is relevant vanwege de actualiteit van de publicatie en omdat zij nauw betrokken is bij de Europese Unie.

Heather Grabbe en Stefan Lehne

Heather Grabbe is directeur van The Open Society European Policy Institute. De artikelen die zij schrijft gaan over Europees beleid en Europese uitbreiding. Stefan Lehne was lange tijd werkzaam op het Oostenrijkse ministerie voor Europese en Internationale zaken. Op dit moment doet hij onderzoek naar de ontwikkelingen betreft het buitenlandbeleid van de Europese Unie sinds het verdrag van Maastricht. Hij richt zich hier specifiek op de relatie tussen de Europese Unie en haar lidstaten. Grabbe en Lehne zoeken naar een manier om de kloof tussen Europa en haar burgers te overbruggen. Het overbruggen van deze kloof kan bijdragen aan identificatie met de Europese Unie.

Jürgen Habermas

Jürgen Habermas is socioloog en filosoof. In zijn werk geeft hij veelal geëngageerde maatschappijkritiek. Terugkomende thema's in zijn werk zijn: de Europese Unie, de relevantie van een wereldregering, menselijke communicatie, religie in een seculiere samenleving. Belangrijk in zijn werk is de noodzaak van het hebben van een publieke arena binnen een democratisch bestel. In 'The Crisis of the European Union. A Respons' beschrijft hij voorwaarden voor het (blijven) bestaan van de Europese Unie.

Stuart Hall

Stuart Hall (1932-2014) was een cultureel wetenschapper en socioloog. Hij benadrukte in zijn werk de structuralistische visie op cultuur. Belangrijke aan elkaar gerelateerde thema's in zijn werk zijn: identiteit, taal, macht en instituties. Zijn structuralistische visie op identiteit vormt, samen met de visie op identiteit van Richard Jenkins, de context van waaruit in dit onderzoek identiteit wordt beschouwd.

Richard Jenkins

Richard Jenkins is socioloog en antropoloog. In zijn werk richt hij zich op sociale vraagstukken zoals identiteit en nationaliteit. Hij is, net als Stuart Hall, een van de vertegenwoordigers van het structuralistische idee van identiteit. Verschil tussen Stuart Hall en Richard Jenkins is dat deze laatste zegt dat identificatie tot stand komt door het aanwijzen van overeenkomst en verschil. Stuart Hall daarentegen stelt dat identiteit alleen tot stand komt door het aanwijzen van verschil.

Ska Keller & Mar Garcia Sanz

Ska Keller is een Duitse politica en lid van het Europese parlement. Keller is gespecialiseerd in immigratie en de relatie tussen de Europese Unie en Turkije. Garcia Sanz is secretaris-generaal van The European Green Party.

Erica Meijers

Erica Meijers studeerde theologie en geschiedenis. Zij is verbonden als redacteur aan verschillende politieke en theologische tijdschriften zoals De Helling, De Boekmanstichting en The Green Europe Journal. Belangrijkste thema's in haar artikelen zijn: kunst en cultuur, religie, Europese identiteit, pluralisme, politieke extremisme. Zij onderschrijft het belang van een bepaalde mate van emotionele verbinding met de Europese Unie.

Chantal Mouffe

Chantal Mouffe is een politicologe die pleit voor een agonistische kijk op de wereld. In haar werk schrijft zij over deze visie en pleit zij voor een radicalisering van de democratie. Haar ideeën hebben betrekking op de inrichting van de politieke, maar ook de publieke ruimte. Zij is voor dit onderzoek interessant omdat zij zich richt op de plekken waar normvorming plaatsvindt.

Dominique Moïsi

Dominique Moïsi is politiek wetenschapper en medeoprichter van het Frans Instituut voor Internationale Betrekkingen. In zijn werk focust hij zich op de geopolitiek en de rol van emoties op het wereldtoneel. Hij schrijft over het toegenomen belang van emoties in ons tijdperk. Hij geeft een analyse van Europa dat geteisterd wordt door angst.

Martha Nussbaum

Martha Nussbaum is een Amerikaanse filosofe en hoogleraar rechtsfilosofie en ethiek. Zij schrijft over het neo-liberalisme, de moderne maatschappij en de ontwikkelingen van de mens. Zij schrijft niet specifiek over de Europese Unie, maar richt zich meer op het westen en democratie in het algemeen. Haar vurige pleidooi voor democratisering is toepasbaar op de Europese Unie.

Saskia Sassen

Saskia Sassen is socioloog. Zij is bekend van haar werk over globalisering en mobiliteit. In haar werk probeert ze de hegemonie van de heersende waarheden te onthullen en ontrafelen. Zij analyseert in haar werk het effect van neo-liberalisering op vertegenwoordiging in de publieke arena en op de democratie.

Frans Timmermans

Frans Timmermans is Nederlands politicus en sinds 1 november 2014 Eurocommissaris van de Europese Unie. Hij schreef onlangs het pamflet 'Broederschap' waarin hij pleit voor meer verbindingen tussen Europeanen.

Tzvetan Todorov

Tzvetan Todorov is historicus, filosoof en essayist. Hij schreef verschillende boeken over de geschiedenis van Europa. Hij beschouwt de Europese Unie als een beschavingsproject. Hij stelt dat de hedendaagse angst die Europa teistert de Europeanen haar eigen idealen doet vergeten.

Paul Verhaeghe

Paul Verhaeghe is klinisch psycholoog en psychoanalyticus. In zijn werk richt hij zich op de invloed van maatschappelijke veranderingen op psychologische moeilijkheden voor individuen. Hij begeeft zich eveneens in de structuralistische traditie van het denken over identiteit. Hij kijkt vooral naar het effect van maatschappelijke veranderingen op het individu.

Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid

De Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid is een onafhankelijk adviesorgaan voor Nederlands regeringsbeleid. De thema's waarover de WRR adviseert zijn discipline overstijgend. De door de WRR aangereikte identificatieprocessen uit het rapport 'Identificatie met Nederland' worden voor dit onderzoek toegepast op de Europese Unie.

Bronnenlijst

Adams, Thijs, en Frans Hoefnagel. *Kunstbeleid in tijden van cholera. Een nieuwe rol voor de overheid*. Amsterdam: Van Genneep, 2011.

Anderson, Benedict. *Imagined communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Revised Edition*. Londen: Verso, 2006.

Archick, Kirstin. "The European Union: Current Challenges and Future Prospects." CRS Report. 15 februari 2015. <https://www.fas.org/sgp/crs/row/R44249.pdf>.

Barroso, José Manuel Durão. "Domino Conversation with President Barroso." in *The Mind and Body of Europe: A New Narrative*. Brussels: European Commission, 2013.

Beeckman, Tinneke. "Welke idealen zijn dat?." *NRC*, 21 & 22 november 2015.

Bennema, Tinneke. "Smeed coalities tussen moslims en het westen." *De Volkskrant*, 18 november 2015.

Calhoun, Craig. "The democratic integration of Europe. Interests, Identity, and the Public Sphere." in *Europe without borders. Remapping Territory, Citizenship, and Identity in a Transnational Age*, ed. Mabel Berezin, Martin Schain, 243-274. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2003.

Couwenberg, Wim. "Van culturele zelfbeschikking tot democratisch burgerschap." in *Het cultureel tekort van de Europese Unie. Opstellen over cultuurpolitiek en culturele rechten*, ed. Paul Beugels, Jan De Groof, 107-118. Amersfoort: Comité Buitenlands Cultuur Beleid, 2003.

"Cultuurbeleid." Europa Nu. geraadpleegd 5 april 2016. <https://www.europa-nu.nl/id/vg9phwhrwezg/cultuurbeleid>.

Eliasson, Olafur. "Your Inner We." in *The Mind and Body of Europe: A New Narrative*. Brussels: European Commission, 2013.

El-Fassi, Abdelkarim. *Alles komt goed?* documentaire. geregisseerd door Martijn Nijboer. De Wereld Draait Door, 2016.
<http://dewerelddraaitdoor.vara.nl/media/355093>

Europese Commissie. *De Eurobarometer 2015*. Brussel: Europese Commissie, 2015.

Europese Commissie. "Europe for the Citizens." geraadpleegd 1 april, 2016. http://eacea.ec.europa.eu/europe-for-citizens_en.

Europese Unie. "Europese symbolen." geraadpleegd 9 december, 2015.
http://europa.eu/about-eu/basic-information/symbols/index_nl.htm.

European Commission. *The Development of European Identity/Identities: Unfinished Business. A Policy Review*. Brussel: European Commission, 2012.

European Commission. *The Mind and Body of Europe: A New Narrative*. Brussels: European Commission, 2013.

European Union. *Report on the Role of Public Arts and Cultural Institutions in the Promotion of Cultural Diversity and the Intercultural Dialogue*. Brussels: European Union, 2014.

Eppink, Jan. "Het einde van de Europese droom." *De Volkskrant*, 25 november 2015.

Fukuyama, Francis. "The Challenges for European Identity." *The Global Journal*. geraadpleegd 22 februari, 2016. <http://theglobaljournal.net/article/view/469/>.

Fukuyama, Francis. "The European Citizen: Just a Myth?" *The Global Journal*. geraadpleegd 22 februari, 2016. <http://theglobaljournal.net/article/view/695/>.

Gaudot, Edouard, Krisztian Simon, Beatrice White. "Stress Test. The European Project Under Pressure." *The Green European Journal*. Brussels: The Green European Foundation, 2015.

Gessel, Ronald van. "Europa met de rug tegen de muur." *Telegraaf*, 7 december 2015.

Grabbe, Heather, Stefan Lehne. "Bringing Europe closer to the people." *The Green European Journal*. Brussels: The Green European Foundation, 2015.

Grunberg, Arnon. "Terroristen en extreem-rechts streven hetzelfde na." *Volkskrant*, 23 maart 2016.

Habermas, Jürgen. *The Crisis of The European Union. A Response*. vertaald door Ciaran Cronin. Malden: Polity Press, 2012.

Haddioui, Iliass el. *Alles komt goed?* documentaire. geregisseerd door Martijn Nijboer. De Wereld Draait Door, 2016.
<http://dewerelddraaitdoor.vara.nl/media/355093>

Hall, Stuart. "Cultural Identity and Diaspora." in *Colonial Discourse & Postcolonial Theory: A Reader*, ed. Patrick Williams & Laura Chrisman. London: Lawrence & Wishart, 1990.

Hall, Stuart. "The Question of Cultural Identity." in *Modernity An Introduction to Modern Societies*, ed. Stuart Hall, David Held, Don Hubert, Kenneth Thompson, 596-629. , Hoboken: Wiley-Blackwell, 1996.

Hall, Stuart. "Who needs 'Identity'?" in *Questions of Cultural Identity*, ed. P. du Gay, Stuart Hall, 1-17. Londen: Sage, 1996.

Jenkins, Richard. *Social Identity. Third edition*. New York: Routledge, 2008.

Jonckheer, Pierre, Krisztian Simon. "For a Europe that unites, rather than divides people." *The Green European Journal*. Brussels: The Green European Foundation, 2015.

Keller, Ska. Mar Garcia Sanz. "Europe's survival depends on solidarity." *The Green European Journal*. Brussels: The Green European Foundation, 2015.

Komrij, Gerrit. *Morgen heten we allemaal Ali. Vrolijke bespiegelingen over de tijdsgeest*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2012.

Konrád, György. "A European Ars Poetica." in *The Mind and Body of Europe: A New Narrative*. Brussels: European Commission, 2013.

List, Gerry van der. "Het terechte geloof in de westerse superioriteit," *Elsevier*, 28 november 2015.

Løkkegaard, Morten. "The Need for a Narrative." in *The Mind and Body of Europe: A New Narrative*. Brussels: European Commission, 2013.

Meijers, Erica. "Europe's identity crisis." *The Green European Journal*. Brussels: The Green European Foundation, 2015.

Mills, Jonathan. "Some reflections on the Declaration." in *The Mind and Body of Europe: A New Narrative*. Brussels: European Commission, 2013.

Moïsi, Dominique. *Geopolitiek van emoties*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2009.

Mouffe, Chantal. "Transforming political consciousness." *The Green European Journal*. Brussels: The Green European Foundation, 2015.

"New Narrative for Europe." Europese Commissie. geraadpleegd 1 april 2016. http://ec.europa.eu/culture/policy/new-narrative/index_en.htm.

Nussbaum, Martha C. *Not for Profit. Why democracy needs the humanities*. Princeton: Princeton University Press, 2010.

Portabella, Pere. "Europe as a Space of Communication." in *The Mind and Body of Europe: A New Narrative*. Brussels: European Commission, 2013.

Rutte, Mark. "Geen concrete aanwijzingen aanslagen in Nederland." *De Ochtend. NPO Radio 1*, 22 maart 2016. <http://www.radio1.nl/item/349418-Rutte:%20geen%20concrete%20aanwijzingen%20aanslag%20in%20Nederland.html>

Sassen, Saskia. "Invisibility, globalization and the limits of the political language." *The Green European Journal*. Brussels: The Green European Foundation, 2015.

Schreibers, Jip. "Wie houdt het Westen een spiegel voor?." *De Volkskrant*, 24 november 2015.

Slooter, Luuk. "Wijk is niet schuldig, jihadisme overstijgt grenzen van banlieues." *NRC*, 24 november 2015.

Shafak, Elif. "Domino Conversation with President Barroso." in *The Mind and Body of Europe: A New Narrative*. Brussels: European Commission, 2013.

Timmermans, Frans. *Broederschap. Pleidooi voor verbondenheid*. Amsterdam: Podium, 2015.

Todorov, Tzvetan. *Angst voor de barbaren*. vertaald door Frans de Haan. Amsterdam: Atlas, 2015.

Verhaeghe, Paul. *Identiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2015.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Identificatie met Nederland*

(Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007).

Xavier, Jorge Barreto. "What Matters is Present." in *The Mind and Body of Europe: A New Narrative*. Brussels: European Commission, 2013.